

کلام و تصوّف اسلامی

از صدر اسلام تا حدود ۴۳۰ هجری

مؤلفان متصوّفه

دکتر آذر آهنگی *

(ص ۹۳ تا ۱۵۵)

چکیده:

متن حاضر ترجمهٔ مبحث مؤلفان متصوّفه از بخش تصوف (فصل ۶) از مجلد اول کتاب تاریخ نگارشهای عربی از کاملترین مراجع کتابشناسی عربی، اثر فواد سزگین به زبان آلمانی است. منابع مورد نظر و مؤلفان متصوّفه تا سال ۴۳۰ هـ. بررسی شده است. در این مبحث، ۶۲ تن از متصوّفهٔ بزرگ معرفی شده‌اند. خوانندگان ارجمنند، مباحث مربوط به کلام و معتزله را در شماره‌های ۲۹ و ۳۰ این نشریه ملاحظه فرمایند. تدوین مطالب به صورت موضوعی همراه با ترتیب سالشماری است. در هر مبحث بعد از مقدمه، شرح حال مؤلفان با تأکید بر زندگی علمی و آراء و اندیشه‌هایشان آمده است. سپس در قسمتی جداگانه، مراجع قدیمی و تألیفات محققان درباره نویسنده، نسخه‌های موجود آن، تلخیص یا ترجمه‌های هر اثر و آثار چاپ شده با توضیح و بررسی معرفی شده‌اند.

واژه‌های کلیدی: مراجع کتابشناسی عربی، مؤلفان متصوّفه

***

شاید هنوز مدتی به طول انجامد تا بتوان تصویری دقیق از نخستین آثاری کسب کرد، که به صورت کتابهای مستقل و برخی بسیار مفصل در زمینهٔ زهد و تصوف تألیف شدند. این تألیفات از اواسط قرن دوم هجری به بعد پدید آمدند. از مدتها قبل در تحقیقات جدید روشن شده است، که از صدر اسلام گرایش به تصوف وجود داشت^۱، معذک هنوز تحقیقی در این باره انجام نشده است که آیا قدیمیترین آثار مربوط به تصوف در قرن اول هجری تألیف شده‌اند. فقط ریتز به اهمیت آراء و اقوال حسن بصری در تصوف دوران بعد توجه داده است^۲. اما وی دربارهٔ دو رساله

* عضو هیأت علمی دانشگاه تهران

از حسن بصری «الاربع والخمسون فريضة» و رساله به عبدالرحمان (؟) انس الزمادی که قصد داشت مکه را ترک کند با احتیاط اظهار نظر می‌کند.^۴

با وجود این اولین بار ریتز از اصالت رسالات حسن بصری در ردّ قدریّه دفاع کرد. این رسالات متضمن اقوال پندآمیز صوفیانه نیز هست.^۴ ریتز این واقعیت را نیز بوضوح نشان داد که بندرت کتاب نثر عربی اعم از اخلاقی، آموزشی و مباحثه‌ای یافت می‌شود، که در آن گفتاری از حسن بصری نباشد.^۵ به نظر ریتز گردآوری و نشر مجموع اقوال پراکنده حسن بصری تحقیقی مفید است، و در عین حال می‌توان در آن به عنوان نمونه دید، که روایات پراکنده از اینگونه اقوال قدیمی، که بخصوص در زمینه تصوف اسلامی به کثرت موجودند، چه کیفیتی دارند.^۶

ریتز تعداد زیادی از آراء و اقوال حسن بصری را گردآوری و بررسی کرده است و سعی دارد بقا و تأثیر حسن را کلاً در تفکر اسلامی بخصوص در تصوف ثابت کند. اما ریتز تأکید می‌کند، که او نمی‌خواهد ادعا کند، که این استمرار تنها به شخصیت تاریخی حسن بصری مشروط باشد.^۷ در کتب تصوف اسلامی حسن بصری جزء هشت تن متقدمین موسوم به «الزهاد الشمانیه» محسوب می‌شود،^۸ برخی از آراء و اقوال این هشت زاهد متقدم موجود است. آنان عبارتند از: اُوَیْس بن عامر القُرَنی (ف. ۳۷ هـ / ۶۵۷ م.)، عامر بن عبدالله بن عبد قیس (ف. قبل از ۶۰ هـ / ۶۸۰ م.)، هَرَم بن حَیّان (ف. بعد از ۲۶ هـ / ۶۴۷ م.)، ربیع بن خَثیم (ف. ۶۲ هـ / ۶۸۲ م.)، مسروق بن الأجدع (ف. ۶۳ هـ / ۶۸۳ م.)، اَسود بن یزید النخعی (ف. ۷۵ هـ / ۶۹۴ م.)، ابو مُسلم عبدالله بن ثوب الخولانی (ف. ۶۲ هـ / ۶۸۲ م.) حسن بصری.^۹

به هر حال منابع ما به این نکته توجه نداشته‌اند که کدام یک از این زهاد، اقوال خود را به رشته تحریر درآوردند. صوفیان نامبرده مجموعاً به نَساک، زَهَاد، عُباد، بَکَاء و ن موسومند. از هشت تن نامبرده چهار نفر آخر فقیه هم بودند و از آنان فقط از حسن بصری صریحاً به عنوان مؤلف کتب یاد می‌شود. از ابو مسلم خولانی، که به حکیم موسوم است^{۱۰}، بعضاً رساله‌ای ذکر می‌شود، که در آن دانشهای خود را می‌نوشته، اما شعری در این رساله درج نکرده است.^{۱۱} اکثر تألیفات حسن بصری و تألیفات معاصران جوان وی موجود است. از آنان باید بخصوص از ابو حازم سلّم بن دینار (ف. حدود ۱۴۰ هـ / ۷۵۷ م.) و مالک بن دینار (وفات ۱۳۱ هـ / ۷۴۸ م.) نام برد.

مطابق روایات نسبتاً قدیمی در منابع شیعی «صحیفه فی الزهد» تألیف (حضرت) زین العابدین علی بن حسین (ف. ۹۲ هـ / ۷۱۰ م.) است، این صحیفه امروز موجود است (نک. کلینی، کافی ۸ / ۱۴-۱۷).

قدیمی‌ترین اشعار طولانی درباره زهد، کد می‌شناسیم، از نسل بعد از حسن بصری موجود است. برای مثال اشعاری که سابق بن عبدالله برتری سروده است. (نک. کتاب حاضر، صفحات آتی). جز تألیفات حسن بصری اسامی هیچ کتاب دیگری از صوفیان متقدم نامبرده شناخته نشده است. به احتمال زیاد این آثار در زمینه موعظه، خطبه، وصایا، قصص (داستانها و حکایاتی با

مضامین مذهبی) و مسائل (جواب به سؤالات مطرح شده) بوده است. جاحظ در کتابش البیان و التبین ۳ / ۱۲۵-۲۰۲ برگزیده متون تصوف مربوط به دوران متقدم را در فصلی جداگانه تحت عنوان «کتاب الزهد» نقل کرده است. مقتضیات بسیار دیگری در کتب «زهد» متأخر مضبوطند، از جمله در «کتاب الزهد» اثر عبدالله بن مبارک (ف. ۱۸۱ هـ / ۷۹۷ م.) و کتابی به همین نام از احمد بن حنبل. بی شک، حلیه الاولیاء تألیف ابونعیم اصفهانی، که امروز موجود است، بزرگترین مجموعه از اینگونه متون است.

الف. دوران بنی امیه

۱- (= بروکلمان، ذیل ۱، ص ۱۰۲، ۲) أَبُو بَكْرٍ مُحَمَّد بن سیرین بَصْرِي انصاری پسر مسگری از اهل جَرَجْرَایا بود، که در عین التمر اسیر شده بود. ابن سیرین حدود سال ۳۳ هـ / ۶۵۳ م. متولد شد و در بصره سکونت داشت. او یکی از مشاهیر تابعین بود و از تعداد زیادی از صحابه، پیامبر (ص) روایت می کرد. بعلاوه او فقیه بود و در زمره متقدمین زهاد محسوب می شد و در تعبیر خواب شهرت و اعتبار داشت. ما امروز نمی دانیم که آیا او تعبیر خواب را در یک یا چند رساله تحریر کرده است؟ جاحظ، الحیوان ج ۱ / ۲۷۱، ۲ / ۲۷۹، ۴ / ۲۶۹، ۷ / ۱۹۱، و ابن قتیبه، در «المختلف» ۴۴۹-۴۵۰، از او به عنوان صاحب رأی روایت می کنند. شاید تحقیق در کتب تعبیر خواب ابن قتیبه، که موجود است، به روشن شدن این مسئله کمک کند. بعید نیست، تعدادی از کتابهای منسوب به ابن سیرین واقعاً تألیف وی باشند. ابن سیرین در ۱۱۰ هـ / ۷۲۹ م. وفات یافت.

مراجع:

ابن سعد، الطبقات (بیروت) ۷ بخش ۲ / ۱۹۳-۲۰۶؛ محمد بن حبیب، الْمُحَجَّر ۳۷۹، ۴۸۰؛ ابن قتیبه، المعارف ۲۲۶؛ ابن ابی حاتم، الجرح و التعديل ۳ / ۲۸۰-۲۸۱؛ ابن الندیم، الفهرست ۳۱۶؛ ابونعیم، حلیه الاولیاء ۲ / ۲۶۳-۲۸۲؛ شیرازی، طبقات الفقها ۶۹-۷۰؛ خطیب بغدادی، تاریخ بغداد ۵ / ۳۳۱-۳۳۸؛ ذهبی، تذکرة الحفاظ ۷۷-۷۸؛ صفدی، الوافی بالوفیات ۳ / ۱۴۶؛ ابن حجر تهذیب ۹ / ۲۱۴-۲۱۷؛ یافعی، مرآة الجنان ۱ / ۲۳۲-۲۳۴؛ ابن عماد، شذرات الذهب ۱ / ۱۳۸؛ ابن خلدون، مقدمه (ترجمه انگلیسی) ۳ / ۱۱۰. زرکلی الاعلام ۷ / ۲۵؛ کخاله، معجم المؤلفین ۱۰ / ۵۹؛ عبدالدایم، تعبیر خواب عربی مطابق ابن سیرین، دمشق ۱۹۵۸ (آزرا ندیده ام). مدائنی کتابی درباره اخبار ابن سیرین تألیف کرده است. نک، ابن الندیم، الفهرست ص ۱۰۴.

آثار:

«منتخب الکلام فی التفسیر الأحلام» منسوب به ابن سیرین: قاهره^۲ (دارالکتب) ۶ / ۱۷۸، تعبیر ۵۹ (۲۰۹ ورق، ۱۱۵۳ هـ)، بلدیة اسکندریه ۱۷۳۸ ب؛ طبع منتخب الکلام، بولاق ۱۲۸۴ هـ و این کتاب در حاشیه «تعطیر الانام» تألیف عبدالغنی نابلسی طبع شده است، قاهره ۱۲۸۴،

۱۳۰۱، ۱۳۰۴، ۱۳۲۰، ۱۳۴۷ هـ طبع لکهنو ۱۸۷۴، طبع بمبئی ۱۲۹۶ هـ «تعبیر الرؤیا» نسخه قاهره ۲ (دارالکتب ۶ / ۱۷۵، تعبیر ۲۶۳ (۳۸ ورق، ۱۱۶۰ هـ)، مجموع ۵۱۴ (۸۷ ورق، ۱۰۹۴ هـ)، برلین ۴۲۷۱ / ۱ (۸۹ ورق، ۱۰۹۱ هـ) واتیکان، وایدا ۵۶۹ (۲۲۳ ورق، قرن ۱۰ هجری)، طبع «تعبیر الرؤیا» قاهره ۱۲۸۱، ۱۲۹۸، ۱۳۰۱، ۱۳۰۵، ۱۳۰۹، ۱۳۱۰ هـ

اثر دیگر تحت عنوان «تعبیر الرؤیا» نسخه‌هایی که بروکلیمان بدان دسترسی نداشته است: اسعد افندی ۱۸۳۲ (۷۲ ورق، ۷۴۹ هـ) نورعثمانیه ۳۷۵۱ (۶۳ ورق، ۱۰۲۹ هـ) عاطف افندی ۱۹۷۴ (۱۵۶ ورق، ۱۰۱۴ هـ)، بایزید ۳۹۳۱ (۹۲ ورق، قرن ۱۱ هـ)، چوروم ۳۰۹۸ / ۱ (۱ الف - ۱۰۰ ب، قرن ۱۰ هـ) چستریتی ۳۹۹۲ (۲۴۸ ورق، قرن ۶ هـ)، پاریس ۲۷۴۲ (۷۶ ورق، قرن ۱۰ هـ)، ۲۷۴۳ (۳۹ ورق ۱۱۲۳ هـ)، ۵۶۶۰ (۱۴-۶) ۶۱۵۳ (۳۴ ورق، قرن ۱۱ هـ نک. وایدا، فهرست نسخه‌های خطی عربی کتابخانه ملی پاریس ص ۶۴۶)، عباسیه (بصره) ۷۲ د (۱۱۹۲ هـ، نک. فهرست ۱ / ۹۱). تصحیح و تنقیح تعبیر الرؤیا از ابو عبدالله محمد بن احمد بن عثمان السالمی (وفات حدود سال ۸۰۰ هـ / ۱۳۹۸ م. نک.، مقدمه ابن خلدون ترجمه انگلیسی ج ۳، ص ۱۱۰^{۱۲}). و تحت عنوان «الاشاره بعلم العبارة» یا «اشارات فی تفسیر المنامات»: قاهره ۲ / ۶ / ۱۷۳، تعبیر ۲۷ (۱۳۹ ورق، ۱۱۶۷ هـ)، ۱۴۲ (۱۳۰ ورق)، ۳۷۲ (۵۹ ورق، ۱۲۸۷ هـ)، برلین ۴۲۷۰ (۲۰۰ ورقه، ۱۱۰۰ هـ)، واتیکان، وایدا التنقیح ۶۶ (۱۳۶ ورق، ۱۰۰۹ هـ) ريو (Rieu) ۷۶۲، بیروت ۲۶۴، رباط ۴۶۳، پاریس ۲۷۴۴ (۱۲۷ ورق، قرن ۱۰ هـ نک. وایدا فهرست ۴۱۰) لیدن، مخطوطات شرقی ۸۴۶۵ (۵۴ ورق، قرن ۱۳ هـ).

«کتاب اللؤلؤ فی تعبیر المنام»: سرای احمد سوم ۳۱۷۰ / ۱ (۱-۵۲ ب، ۸۵۹ و). مکتبه الوطنیه، تونس ۱۴۸۵.

کتاب «تسمیه العبیر فی علم التعبیر»: جامع فاتح ۵۳۰۰ (الف - ۴۷ الف، قرن ۷ هـ)

۲- ابویحیی مالک بن دینار السامی الناجی اهل بصره از تابعین و مشاهیر زهاد بود. او از صحابی، انس بن مالک، و تابعین متقدم روایت می‌کرد. مالک از طریق استنساخ قران امرار معاش می‌نمود. وی در زمره متقدمین علمای اسلامی محسوب است، که از طریق خواندن کتب قدیمی شهرت یافتند (ابونعیم، جلیه ۲ / ۳۷۶، ۳۷۸). وی در سال ۱۳۱ هـ ۷۴۸ م. وفات یافت.
مراجع:

ابن سعد، الطبقات (طبع لیدن) ۱۱/۲/۷ (طبع بیروت) ۷/۲۴۳؛ بخاری، التاريخ الكبير ۴ / ۱ ۳۰۹-۳۱۰؛ ابونعیم، جلیه الاولیاء ۲ / ۳۵۷-۳۸۹؛ ابن خَلْکان، رَفیات الاعیان ۱ / ۵۵۷؛ ابن حجر، تهذیب التهذیب ۱۰ / ۱ ص ۱۴-۱۵؛ زرکلی، الاعلام ۶ / ۱۳۴.
ابونعیم، در جلیه الاولیاء صفحات مذکور تعداد زیادی از اقوال و مواظف مالک بن دینار را ضبط کرده است.

۳- ابو حازم سلم بن دینار المخزومی ایرانی الاصل و از مشاهیر زهاد صدر اسلام بود. ابو حازم در مدینه قاضی بود و از قدمای تابعین روایت می‌کرد. از وی زُهری مالک و سُفیان ثوری روایت می‌کردند. ابو حازم حدود سال ۱۴۰ هـ / ۷۵۷ م. وفات یافت.

مراجع:

بخاری، التاريخ الكبير ۲ / ۲ / ۷۹؛ ابن قتیبه، المعارف ۲۴۲؛ ابن ابی حاتم، الجرح و التعديل ۲ / ۱ / ۱۵۹؛ ابو نعيم جلیه الاولیاء ۳ / ۲۲۹-۲۵۹؛ ابن عساکر، التهذيب ۶ / ۲۱۶-۲۲۸؛ ابن حجر، تهذيب التهذيب ۴ / ۱۴۳-۱۴۴؛ زرکلی، الاعلام ۳ / ۱۷۱. علاوه بر آراء و اقوال ابو حازم که نزد ابو نعيم و ابن عساکر در مراجع مذکور مضبوط است، خصوصاً جوابهای وی به سؤالات خلیفه سلیمان بن عبدالملک (نک. جلیه الاولیاء ۳ / ۲۳۴، ۲۳۶) و نامه‌های وی به زُهری مشهور است، جلیه ۲۳ / ص ۲۴۶-۲۴۹، ابن عساکر، مرجع سابق ۲۲۲-۲۲۴؛ بعلاوه نک. جاحظ، البيان و التبيين ۱ / ۳۴۶، ۳ / ۱۲۶، ۱۲۷، ۱۳۹، ۱۴۲، ۱۵۲، ۱۶۰، ۱۶۴، ۱۹۱.

آثار:

به ابو حازم مجموعه «مسائل» منسوب است، نسخه‌های خطی: برلین ۱۸۸۲ (ص ۹۷-۱۰۶، حدود ۱۲۰۰ هـ)، ۲۱۴۸ (۴۳ ب - ۴۵ ب)، ۱۰۲۵۹ (ص ۷۲-۷۶)، پاریس ۹۴۵ (ص ۱۰۷-۱۱۱، ۱۸۷۲ هـ) ۲۶۶۱ (ص ۸۴-۸۷) ۵۳۶۱ (ص ۱۲-۱۶) ۵۴۸۸ (ص ۸۰-۸۳) ۵۵۵۸ (ص ۷۳-۷۶) ۵۵۹۷ (ص ۸۹-۹۰) ۵۶۰۲ (ص ۱۰۳-۱۱۸) ۵۶۲۳ (ص ۷۹-۸۲)، ۵۶۷۳ (ص ۹۲-۹۴)، ۱۰۵، ۱۰۲، نک. وایدا، فهرست نسخ خطی عربی در کتابخانه ملی پاریس، ۴۶۴)، اسکندریه، بلدیة ۳۸۹۴ ج ۴.

۴- (= بروکلیمان، ذیل ۱، ص ۹۹، ش ۱۸) سابق بن عبدالله بربری ابو أمیه، یا ابوسعید یا ابو مهاجر در عهد بنی أمیه اشعاری در مفاهیم ترک دنیا می‌سرود. او از مکحول شامی (وفات ۱۱۲ هـ / ۷۳۰ م.) روایت می‌کرد. از وی نیز اوزاعی حدیث نقل می‌کرد. سابق بن بربری امام مسجد رقه و در عهد عمر بن عبدالعزیز، قاضی بود و اشعار صوفیانه‌اش را برای وی فرستاد. سابق بن بربری با احتمال زیاد در ربع اول قرن دوم هجری وفات یافت.

مراجع:

ابن حبیب، کنی الشعراء ص ۲۹۴؛ بخاری، التاريخ الكبير ۲ / ۲ / ۲۰۲ ابن ابی حاتم، الجرح و التعديل ۳۰۸-۳۰۷؛ الأغانی (طبع بولاق)، ۵ / ۱۵۸، ۱۳ / ۱۱۵، (دارالکتب) ۶ / ۵۷؛ ابن عساکر، التهذيب ۶ / ۳۸-۴۲؛ ابن اثیر، اللباب ۱ / ۱۰۷؛ ابن حجر، لسان المیزان ۳ / ۲-۳؛ خزانه الادب ۴ / ۱۶۴.

ابن عساکر، مرجع مذکور در بالا حدود هشتاد بیت از اشعار صوفیانه وی را ضبط کرده است.

نک.، الشواهد (فهرست) ص ۳۴۴.

ب، دوره عباسیان تا حدود سال ۴۳۰ هـ

ما از اقوال و آثار زهاد در آغاز عهد عباسی بیش از عصر اموی اطلاع داریم. ابتدا این گونه رسالات عمدتاً بوسیله محدثینی، تألیف می‌شد، که بیشتر آنان زهاد بودند. ابو نُعَیم بسیاری از مواعظ و آراء آنان را ضبط کرده است.^{۱۳} محدثین در جمع‌آوری تألیفات دوران قدیمتر اهتمام می‌کردند. از اینرو کتب قدیمی حدیث، که مطابق موضوع مرتب می‌شدند، فصلی جداگانه درباره زهد دارند. قدیمترین کتاب حدیث از دوره عباسیان که بطور کامل موجود است، کتاب «جامع» اثر معمر بن راشد است (ف ۱۵۳ هـ / ۷۷۰ م). این کتاب فصولی درباره زهد با عناوین ذیل دارد: «زهد الانبیاء»، «زهد اصحاب النبی» و «حلق القفا و الزهد» و «وصیة عمر بن الخطاب»^{۱۴}

محدثین این دوره نیز رسالاتی درباره زهد تألیف کردند قدیمترین کتابی که می‌شناسیم «کتاب الزهد» تألیف ثابت بن دینار الکوفی (ف. ۱۵۰ هـ / ۷۶۷ م)، محدث شیعی، فقیه و مفسر قرآن، است. قدیمترین کتابی که از آن دوره باقی مانده است، «کتاب الزهد» تألیف عبدالله بن مبارک می‌باشد (ف. ۱۸۱ هـ / ۷۹۷ م، نک. حاضر، ۹۵). ابتدا از قرن سوم هجری تألیفاتی، در معنی واقعی تصوف در کنار آثاری که محدثین و زهاد سابقاً تألیف کرده بودند، پدید آمد.

۱- ابومسعود المَعافی بن عِمْران الأزدی زاهد، محدث و ادیب بود و نزد سفیان ثوری تعلیم یافت. مُعافی بن عمران در سال ۱۸۵ هـ / ۸۰۱ م. وفات یافت.
مراجع:

ابن ابی حاتم، الجرح والتعديل ۴ / ۱ / ۳۹۹؛ ابن الندیم، الفهرست ۱۸۴، ۲۲۵، ابو نُعَیم، جلیه الاولیاء ۸ / ۲۸۸-۲۹۱؛ یاقوت حَمَوی، مُعْجَمُ البُلدان ۲ / ۳۳۷-۴۹۵؛ ذَهَبی، تذکرة الحفاظ ۲۸۷-۲۸۸؛ ابن حَجَر، تهذیب التهذیب ۱۰ / ۱۹۹-۲۰۰؛ ابن تغری بَرَدی، النجوم الزاهرة ۲ / ۱۱۷؛ زرکلی، الاعلام ۸ / ۱۶۹-۱۷۰؛ کَحّال، معجم المؤلفین ۱۲ / ۳۰۳.
آثار:

- ۱- «کتاب الزهد»، ظاهریه (دمشق) ۳۵۹ (در یک مجلد، ۱۹ ورق)
- ۲- «حدیث» ظاهریه، مجموع ۶۸ (ص ۳۰ الف - ۳۳ الف، گویا از قرن ۵۵۱ هـ)
- ۳- تاریخ الموصول، نک. کتاب حاضر فصل تاریخ ص ۳۸۴).

۲- (= بروکلیمان: ذیل ۱؛ ص ۴۳۰، ۲ الف) ابوعلی فُضَیل بن عیاض بن مسعود التمیمی حدود سال ۱۰۵ هـ / ۷۲۳ م. در سمرقند تولد یافت و در ابیورد بزرگ شد. وی در جوانی راهزنی می‌کرد اما بعداً زندگی سخت صوفیانه‌ای پیشه کرد و به تحصیل حدیث پرداخت. فُضَیل مقام

رفیعی نزد هارون الرشید در بغداد داشت، سپس به مکه رفت و آنجا در سال ۱۸۷ / ۸۰۲ م. وفات یافت.

مراجع:

سُلَمی، طبقات الصوفیه (چاپ قاهره) ۶-۱۴، (چاپ لیدن) ۷-۱۲؛ ابو نُعَیم، حِلِّیة الاولیاء ۸ / ۱۳۹-۸۴؛ ابن خَلَّکان، وفيات الاعیان ۱ / ۵۲۵-۵۲۶؛ ذَهَبی، میزان الاعتدال ۲ / ۳۳۴؛ ابن حَجَر، تهذیب التهذیب ۸ / ۲۹۴-۲۹۶؛ ابن کثیر، البدایه و النهایه ۱۰ / ۱۹۸؛ ابن عماد، شذرات الذهب ۱ / ۳۱۶-۳۱۸؛

آثار:

منسوب به فُضَیل بن عیاض: «حجاب الاقطار»: پاریس ۲۷۴۱ / ۳ (ص ۹۵-۱۰۹)، قرن ۱۱ هـ. نک. وایدا، فهرست نسخ خطی عربی کتابخانه ملی پاریس (۳۷۴). بعلاوه بسیاری از آراء و عقاید وی نزد ابونُعَیم مضبوط است. بعلاوه، نک. ابن بَطَّه، أَبَانَه ۳۸ (نک.، فان اس، محاسبی، ۱۰).^۵ درباره مقام وی نزد خلفا، نک، مکارم الاخلاق از مؤلف گمنام طبع بنگال ۱۰۶۲، ص ۲.

۳- (= بروکلیمان، ذیل ۱ ص ۳۵۰، الف) ابُوهُیَّب بُهْلُول بن عَمْرُو الصَّیْرَفِی (یاصوفی) المجنون در کوفه پرورش یافت، سپس خلیفه هارون الرشید وی را به بغداد فراخواند، او شاعر، صوفی و قصه پرداز بود و به شیعه گرایش داشت. بهلول در سال ۱۹۰ هـ / ۸۰۶ م. وفات یافت.

مراجع:

جاحظ، البیان والتبیین ۲ / ۲۳۰-۲۳۱؛ طوسی، الرجال ۱۶۰؛ ابن حَجَر، لسان المیزان ۲ / ۶۸؛ محسن امین عاملی، اعیان الشیعه ۱۴ / ۱۴۶-۱۶۳؛ زرکلی، الاعلام ۲ / ۵۶؛

آثار:

قصیده‌ای به بهلول منسوب است که گاهی قصیده «البُهْلُولِیَّه» و گاه قصیده «ابن عروس» یا قصیده «الفیاشِیَّه» نامیده می‌شود. اما نسخ موجود قصیده با احتمال زیاد خیلی قدیمی نیست. نسخ خطی آن: برلین ۳۴۳۷ (ص ۸۲-۸۵) برلین ۸۱۹۳ (ص ۲۱-۲۳، ۱۲۱۶ هـ)، آمبروزیانا ۱۶۳ (ص ۹۳ الف. ۹۴ الف، نک. مجله مطالعات شرقی ۸ / ۲۴۶. شرح و تفسیر بر قصیده بهلول از محمد بن محمد بن عبدالرحمان البهنسی (فو. حدود ۱۰۰۱ هـ / ۱۵۹۳ م. نک، بروکلیمان ۲ / ۳۴۰)، تحت عنوان: «ازالة العبوس عن ابن العروس» (؟) برلین ۳۴۳۸ (۴۰ ورق، ۱۰۶۳ هـ)، مجموع گاربت (Garrett) ۱۱۰ (۴۴ ورق، ۱۲۸۲ هـ). نسخه‌هایی که بروکلیمان بدانها دسترسی نداشته است: حاجی محمود ۴۲۳۳ (ص ۵-۸، قرن ۱۲ هـ) بانضمام یک تخمیس تحت عنوان: القصیده الفیاشیه در تَرْهَة الجلیس از عباس الموسوی، قاهره ۱۲۹۳ هـ (از طریق زرکلی ۱۰ / ۳۵۵)، «اخبار» اثر بهلول در: العلاء المجانین تألیف ابوالقاسم نیشابوری، برلین ۸۳۲۸ (ص ۴۹ الف - ۶۵، حدود ۸۰۰ هـ)، ایضاً «مقام بهلول عند الملوک» مندرج در مکارم الاخلاق بنگال

۱۰۶۲ (ص ۸)

۴- ابو محفوظ معروف بن فیروز الکرخی صوفی و عابدی منزوی بود. یقیناً نمی‌دانیم، آیا نسبت کرخی از نام منطقه‌ای در شرق عراق یا از حومه بغداد گرفته شده است، که وی آنجا زندگی می‌کرد. گویا والدین وی مسیحی یا صابئی بوده‌اند کرخی در بغداد به سال ۲۰۰ هـ / ۸۱۵ م. وفات یافت.

مراجع:

سُلَمی، طبقات الصوفیه طبع قاهره، ۸۳-۹۰، طبع لیدن، ۷۴-۷۹؛ ابو نُعَیم، جِلِّیة الاولیاء ۸ / ص ۳۶۰-۳۶۸؛ خطیب بغدادی، تاریخ بغداد ۱۳ / ۱۹۹-۲۰۹؛ ابن ابی یعلی، طبقات الحنابله ۱ / ۳۸۱، ۳۸۹؛ ابن خَلِّکان، وفيات الاعیان ۲ / ۱۳۶؛ ابن خلدون، مقدمه (ترجمه انگلیسی) ۳ / ۱۹۲؛ یافعی، مرآت الجنان ۱ / ۴۶۰-۴۶۳؛ ابن العماد، شذرات الذهب ۱ / ۳۶۰. ماسینیون، رساله درباره منشاء اصطلاحات فنی تصوّف اسلامی، ۲۰۷، نیکلسون، در: دائرة المعارف اسلامی چاپ اول ۳ / ۳۶۴؛ ریتز، دریای جانها = دریای جانها انسان، جهان و خدا در داستانهای فرید الدین عطار، ۷۳۴؛ زرکلی، الأعلام ۸ / ۱۸۵.

آثار:

«الحديث»: درالکتب ظاهریه ۶۸ / ۶ (ص ۳۹ الف ۴۱ الف، قرن ۷ هـ)، سخنان وی را ابو نُعَیم و خطیب بغدادی ضبط کرده‌اند (منابع مذکور در فوق).

«مناقب کرخی» تألیف عبدالرحمن جوزی (ف. ۵۹۷ هـ / ۱۲۰۰ م، بروکلیمان ج ۱، ص ۴۹۹)، مکتبه اوقاف (بغداد) ۴۸۷۴ (نک،، طُلُس - دِمَشْق - ۳۱۳۳)
«الفوائد والاخبار والحکایات عن شافعی، حاتم الأَصَم و معروف الکرخی و غیرهم» ظاهریه مجموع ۹۴ / ۱۳ (ص ۱۵۶ الف - ۱۶۹ ب، قرن ۷ هـ)

۵- ابوالسری منصور بن عمار اهل مرو در بصره می‌زیست او صوفی و محدث بود و از لیث بن سَعْد (ف. ۱۷۵ هـ / ۷۹۱ م.) و عبدالله بن لَهیعَه (ف. ۱۷۴ هـ / ۷۹۰ م) روایت می‌کرد. تاریخ ولادت و وفات وی معلوم نیست. او احتمالاً در آغاز قرن ۳ هـ وفات یافت.

مراجع:

سُلَمی، طبقات الصوفیه چاپ قاهره ص ۱۳۰-۱۳۶، چاپ لیدن ۱۲۰-۱۲۶؛ ابن الندیم، فهرست ۱۱۴؛ ابو نُعَیم، جِلِّیة الاولیاء ۹ / ۳۲۵-۳۳۱؛ خطیب بغدادی، تاریخ بغداد ۱۳ / ۷۹-۷۱؛ ذَهَبی، میزان الاعتدال ۳ / ۲۰۲؛ ابن حَجَر، لسان المیزان ۶ / ۹۸-۱۰۰.

آثار:

به عقیده ابن الندیم، منصور بن عمار آثار خود را کتاب نمی‌خواند بلکه مجلس می‌نامید. به

هرحال آن آثار مفقودند. سخنان وی در منابع مضبوطند. احادیث وی بوسیله ابوبکر بن احمد بن ابوعلی الهمدانی گردآوری شده است: نسخه خطی شهید علی ۵۴۶ (ص ۱۶۱ الف ۱۶۲ ب، سال ۷۲۵ هـ)، «مقام منصور عند الملوک» در: مکارم الاخلاق از مؤلف گمنام، بنگال ۱۰۶۲ (ص ۱۶۹).

۶- (= بروکلیمان، ذیل ۱، ص ۳۵۱) احمد بن عاصم الانطاکی ابواحمد یا ابو عبید الله در داریا نزدیک دمشق نزد عبدالرحمن بن عطیه الدارانی تحصیل کرد. وی در سال ۲۲۰ هـ / ۸۳۵ م. وفات یافت. به عقیده ماسینیون محاسبی روش تجربی مراقبت از نفس را وضع کرد و انطاکی بر آن کار کرد. (نک، دائرة المعارف اسلام، چاپ اول ۳ / ۷۵۵).

مراجع:

سُلَمی، طبقات الصوفیه طبع قاهره، ۱۳۷-۱۴۰، طبع لیدن، ص ۱۲۷-۱۳۰؛ ابونعیم، حلیه الاولیاء ۲۸۰-۲۹۷؛ ابن کثیر، البدایه و النهایه ۱۰ / ۳۱۸، شعرانی، طبقات الکبری ۱ / ۷۱. آثار:

۱- کتاب «الشبهات»: مخطوط جمعیه سوریه بیروت سال ۴۸۶ هـ، نک. اشپرنگر، مجله انجمن سلطنتی آسیائی بنگال ۱۸۵۶ / ۱۳۳-۱۵۰.
۲- «دواء داء القلوب و معرفه همم النفس و آدابها»: غزالی به تکرار از این کتاب نقل قول می‌کند. ابونعیم بسیاری از سخنان انطاکی را ضبط کرده است. (مرجع مذکور در فوق).

۷- (= بروکلیمان، ذیل ۱، ص ۳۵۱) ابونصر بشر بن حارث بن علی مروزی حافی. اهل مرو حدود سال ۱۵۰ هـ / ۷۶۷ م. تولد یافت و در بغداد زندگی می‌کرد. بشر حافی از صوفیان مشهد و راوی موثق در عهد خود بود. وقتی از نقل حدیث اعتراض کرد کتابهایش را مدفون ساخت. وی در سال ۲۲۷ هـ / ۸۴۱ م. وفات یافت.

مراجع:

ابن الندیم، الفهرست ۱۸۴، ابن نعیم، حلیه الاولیاء ۸ / ۳۳۶-۳۶۰؛ خطیب بغدادی، تاریخ بغداد ۷ / ۶۷-۸۰؛ ابن عساکر، تهذیب التهذیب ۳ / ۲۲۸-۲۴۲؛ ابن خلکان، وفيات الاعیان ۱ / ۱۱۲-۱۱۳؛ ذهبی، تذکره الحفاظ ۴۴۲؛ ابن حجر، تهذیب ۱ / ۴۴۴-۴۴۵؛ زرکلی، الاعلام ۲ / ۲۶.

آثار:

کتاب «تصوّف (= الزهد): پانته (بنکیپور) ۱، ۱۴۱، ۱۳۷۴. بعلاوه سخنان وی نزد ابونعیم و ابن عساکر (در منابع مذکور) موجودند. فضایل بشر الحافی که توسط ابن الجوزی گردآوری شده است گویا در فهرست مجموعه بریل تألیف هوتسما مضبوط است، نک. ماسینیون رساله ۲۰۸.

۸- ابو جعفر محمد بن حسین البرُجَلانی صوفی ومحدث بود. ابراهیم بن عبدالله بن الجُنید و

ابوبکر بن ابی الدنيا شاگرد وی بودند. البرُجلانی در سال ۲۳۸ هـ / ۸۵۲ م. وفات یافت.
مراجع:

ابن ندیم، الفهرست ۱۸۵؛ خطیب بغدادی، تاریخ بغداد ۲ / ۲۲۲-۲۲۳؛ ذهبی، میزان الاعتدال ۳ / ۴۶؛ صفدی، الوافی بالوفیات ۲ / ۳۳۷؛ ابن حجر، لسان المیزان ۵ / ۱۳۷؛ گخاله، معجم المؤلفین ۹ / ۲۳۵.
آثار:

«کتاب الکرّم والجود و سخاء النفوس»: ظاهریه، مجموع ۳۸ (۱۰۴ الف - ۱۱۶ الف، قرن ۷ هـ)

۹- أبو عبدالرحمن حاتم بن عُنّوان الأَصَمّ اهل بلخ بود، به بغداد آمد و آنجا احمد بن حنبل را ملاقات کرد. وی در سال ۲۳۷ هـ / ۸۵۱ م. در واشجرد وفات یافت.
مراجع:

سَلْمی، طبقات الصوفیّه (چاپ قاهره)، ۹۱-۹۷، (چاپ لیدن)، ۸۰-۸۷؛ ابو نُعَیم، حلیّه الاولیاء ۸ / ۷۳-۸۴؛ خطیب بغدادی، تاریخ بغداد ۸ / ۲۴۱-۴۴۵؛ یافعی، مرآة الجنان ۲ / ۱۱۸؛ ابن عماد، شذرات الذهب ۲ / ۸۷؛ ریتز، دریای جانها ۷۱۳؛ زرکلی، الاعلام ۲ / ۱۵۱؛ فان اس، مُحاسِبی (= اندیشه‌های حارث المُحاسِبی بر اساس ترجمه نوشته‌های او)، ۴۷، ۱۰۰، ۱۰۴.
آثار:

۱- «ثمانی مسایل» که حاتم الأَصَمّ از شفیق بلخی (وفات ۱۹۴ هـ / ۲۸۱۰) روایت کرده است. فاتح ۴۴۹۴ / ۲ (۵۴ ب - ۵۶ الف، ۶۰۵ هـ).
۲- «الفوائد و الحکایات و الاخبار» (درباره أَصَمّ و دیگران) ظاهریه، مجموع ۹۴ / ۱۳.

۱۰- ابوحامد احمد بن خَضْرَوِیّه بلخی از مشاهیر صوفیان خراسان و شاگرد حاتم أَصَمّ بود. وی در سال ۲۴۰ هـ / ۸۵۴ م. وفات یافت.
مراجع:

سَلْمی، طبقات الصوفیّه (چاپ قاهره) ۱۰۳-۱۰۶، (چاپ لیدن) ۹۳-۹۷؛ ابو نعیم، حلیه الاولیاء ۱۰ / ۴۲-۴۳؛ گخاله، معجم المؤلفین ۱ / ۲۱۵.
آثار:

سَلْمی، طبقات الصوفیه (طبع قاهره) ص ۲۱۷، کتابهای زیادی از ابن خَضْرَوِیّه را می‌شناخته و با اینکه عنوان هیچ یک از آن کتابها را ذکر نکرده، مقتسباتی چند از آنها نقل کرده است. نک: مرجع سابق، ۳۸، ۱۰۳-۱۰۶.

۱۱- (= بروکلیمان ذیل ۱، ص ۳۵۱) ابو عبدالله حارث ابن اسد مُحاسِبی عَنَزی احتمالاً به

بغداد آمد. بعقیده سُبکی (طبقات شافعیه ج ۲، ص ۳۷) مُحاسِبی درس شافعی را استماع کرد اما این ملاقات نه در خلال اولین اقامتش در بغداد تا سال ۱۸۸ هـ / ۸۰۴ م. بلکه بین سالهای ۱۹۵ هـ / ۸۱۰ م. و ۱۹۸ هـ / ۸۱۴ م. انجام شد. درباره اساتید مُحاسِبی تقریباً هیچ اطلاعی نداریم. منابع فقط از یزیدبن هارون راوی (ف. ۲۰۶ هـ / ۸۲۱ م). نام می‌برند. از رسالات خود وی چنین استنباط می‌شود که حسن بصری تا حد زیادی بروی تأثیر گذاشته و افکارش را متحوّل کرده است (نک. فان اس، محاسبی ۲۴). مُحاسِبی احتمالاً کُلثوم بن عمرو (ف. حدود ۲۲۰ هـ / ۸۳۵ م.) را می‌شناخت و از وی نامه‌ای نقل می‌کند که شاعر در آن ترک دنیا و محاسبه نفس را توصیه کرده است (نک. مرجع سابق ص ۲۴-۲۵). مُحاسِبی با پدرش دچار اختلاف شد زیرا وی نمی‌توانست تحمل کند که پدرش پیرو فرقه شیعه واقفی بود. مُحاسِبی در زمره اهل سنت و شاید پیرو مذهب شافعی بود، با این وجود احمد بن حنبل او را مذمت می‌کرد، که در کتابش «فی الردّ علی المعتزله» از شیوه جدلی معتزله استفاده کرده و از این طریق آن را تأیید کرده است. (غزالی، المنقذ، چاپ دمشق ۱۹۵۶، ص ۸۷؛ فان اس، مرجع سابق ص ۱۰). به عقیده ماسینیون (دائرةالمعارف اسلام چاپ اول ج ۳، ص ۷۵۵) مُحاسِبی اولین صوفی سنی است که آثارش مبین علم کامل کلام می‌باشد. مع‌ذلک شاید این بحث کمی مبالغه‌آمیز باشد که محاسبی برای تأسیس کلام جدید سنی واقعاً اهتمام می‌کرد. (نک. فان اس، مرجع سابق ص ۱۰)، شهرستانی (ملل، باهتمام کیورتن، ص ۶۵) محاسبی همراه سُفیان ثَوْرِي (ف. ۱۶۱ هـ / ۷۷۷ م.)، مالک، ابن حنبل، عبدالله بن سعید بن محمد بن کُلّاب (ف. حدود سال ۲۴۰ هـ / ۸۵۴ م.) و ابوالعبّاس قَلَانِیسی (ف. ۲۶۰ هـ / ۸۷۳ م.) به عنوان متقدّم ابوالحسن اشعری محسوب می‌شود، که فن جدل را نزد اهل سنت بنیان نهاد. مُحاسِبی بی‌شک از اهمّ اکابر متصوّفه اسلامی بود. وی در سال ۲۴۳ هـ / ۸۵۷ م. وفات یافت.

مراجع:

ابن ندیم، الفهرست ۱۸۴؛ سَلْمی، طبقات الصوفیّه (چاپ قاهره) ۵۶-۶۰، (چاپ لیدن) ۴۹-۵۳ با ابونعیم حلیه الاولیاء ۱۰ / ۷۳-۱۱۰؛ خطیب بغدادی، تاریخ بغداد ۸ / ۲۱۱-۲۱۶؛ ابن خلکان، وفيات الاعیان ۱ / ۱۵۷-۱۵۸؛ سمعانی، الانساب ۵۰۹؛ ذَهَبی، میزان الاعتدال ۱ / ۱۹۹-۲۰۰؛ سُبکی، طبقات الشافعیّه ۲ / ۳۷-۴۲؛ ابن حَجَر، تهذیب التهذیب ۲ / ۱۳۴-۱۳۶؛ یافعی، مرآة الجنان ۲ / ۱۴۲-۱۴۳؛ ابن عماد، شذرات الذهب ۲ / ۱۰۳؛ تغری بردی، النجوم الزاهرة ۲ / ۳۱۶. ماسینیون، دائرةالمعارف اسلام چاپ اول، ۳ / ۷۵۵ (همانجا منابع دیگر)؛^۹

مارگارت اسمیت، یکی از عرفای متقدّم بغداد، لندن ۱۹۳۵؛^{۱۰} اچ. ریتز رساله حارث بن اسد مُحاسِبی درباره مبدأ رجعت. به سوی خدا، گِلُوک اشتاد ۱۹۳۵؛^{۱۱} عبدالحلیم محمود، محاسبی صوفی مسلمان، مذهبی و اخلاقی: دنیای اسلام ۳۹ / ۱۹۴۹ / ۲۶-۳۵؛^{۱۳} فان اس، شرح و

توضیح جهان بینی حارث محاسبی براساس ترجمه آثار او، بن ۱۹۶۱؛ زرکلی، الاعلام ۲ / ۱۵۳-۱۵۴؛ کخاله، معجم المؤلفین ۳ / ۱۷۴.

آثار:

۱- «کتاب الرعايه لحقوق الله و القيام بها» بادلان ۶۱۱ (ص ۴ ب - ۱۵۱ ب، ۵۳۹ هـ)، اولو جامع بورسا ۱۵۳۴ (۱۷۵ ورق، قرن ۷ هـ)، کتابخانه ریاست امور دینی، آنکارا، ۴۰۳ (۱۴۲ ورق، ۷۳۹ هـ)^{۱۵} نسخه‌هایی که بروکلیمان بدانها دسترسی نداشته است: چستریتی ۳۵۹۷ (۱۸۸ ورق، قرن ۷ هـ)، ظاهریه، عام ۴۴۴۲ (۱۱۵ ورق، قرن ۸ هـ)، عکس از نسخه‌ای که مکان آن ذکر نشده است، از هر ۳، ۵۸۱ تصوف ۱۳۶۸ (۱۷۶ ورق) طبع کتاب الرعايه: مارگریت اسمیت (Margaret Smith) مجموعه گیب ۱۵، ۱۹۴۰ نک. ریتز، مجله انجمن بین‌المللی شرق شناسی ۱ / ۱۹۴۸ / ۳۵۲-۳۵۳، طبع دیگر از عبدالحلیم محمود و عبدالباقی سرور، قاهره ۱۹۵۸ م. ملخص کتاب الرعايه تحت عنوان: «مقاصد الرعايه» از عبدالعزیزین عبدالسلام السُلَمی (ف.و. ۶۶۰ هـ / ۱۲۶۲ م، نک. بروکلیمان ۱، ص ۴۳۰ صائب (آنکارا) ۲۴۳۴ (حدود ۴۰ ورق، ۷۴۲ هـ)، مینگانا ۷۷۲ / ۱ (۴۹ ورقه، قرن ۱۱ هـ، فهرست ۶۳۰)، برلین ۲۸۱۲ (ص ۳۱-۱۰۸، ۸۵۹ هـ)، نسخه متعلق به فواد سزگین (۴۰ ورق، بخط مؤلف).

۲- «الوصایا»: نسخه‌های خطی شرقی، موزه بریتانیا ۷۹۰۰ (۵۰ ورق، نک. فهرس معهد المخطوطات العربیه ۱، ۱۹۸)، تحت عنوان: «نصائح» کتابخانه توفیق وهبی (بغداد) ۶۱۴ (۶۶ ورق، قرن ۱۰ هـ، نک. فهرس المخطوطات العربیه ۱ / ۱۹۷)، برلین غربی ۱۴۳۵ (ص ۱۶ ب - ۴۰ الف، ۱۲۴۸ هـ نک. روزنتال، ترجمه احوال شخصی ۲، تبصره ۳، فان اس ۱۶، دیوان هند (لندن) ۴۶۴۶ (نک. آربری فرهنگ اسلامی. فصلنامه حیدرآباد ۱۳ / ۱۹۳۹، ۴۲۵)^{۱۶} چستر بیٹی ۴۹۱۵ (۱۰۲ ورق، ۷۳۴ هـ)، پاریس ۵۶۰۶ (ص ۱۳۲-۱۳۴، نک. وایدا، ۵۲۱)، کتابخانه قرویین (فاس) ۶۴۳ (ص ۱۲۲ ب - ۱۴۵ ب).

۳- «کتاب التوهم»: بادلان Hunt ۶۱۱ (ص ۱۵۲ الف - ۱۷۲ الف، ۵۳۹ هـ). تحت عنوان: «التوهم بکشف الاحوال و شرح الاخلاق» مینگانا ۷۷۴ / ۳ (۴۲ ورق، قرن ۱۱ هـ فهرست ۶۳۱)، باهتمام آربرن طبع قاهره ۱۹۳۷.

۴- «کتاب المکاسب و الورع و الشبهات»: جارالله ۱۱۰۱ (ص ۲۹ الف - ۵۱ الف، ۵۲۳ هـ ریتز، رساله ۶، فهرس المخطوطات ۱، ۱۹۴)، برلین ۶۶ / ۶.

۵- «آداب النفوس» جارالله (ص ۵۹ الف - ۱۰۳ ب، ۵۲۳ هـ، نک. ریتز، رساله ۷، فهرس المخطوطات ۱، ۱۴۳)، کوپریلی ۷۲۵ (۴۲ ورق، قرن ۱۱ هـ)

۶- «کتاب (فی مائیه العقل و معناه»: جارالله ۱۱۰۱ / ۶ (ص ۱۰۴ الف - ۱۱۳ الف، ۵۲۳ هـ، نک. فهرست مخطوطات ۱، ۱۸۸، ۲۳۱)^{۱۷}.

۷- «بدء من اناب الى الله»: جارالله ۱۱۰۱ / ۲ (ص ۱۸ الف - ۲۴ ب، ۵۲۳ هـ)، ریتز رساله ۵،

- فهرس المخطوطات ۱، ۱۴۸)، طبع «بدء» باهتمام ريتر به مناسبت نوزدهمین کنگره، شرق شناسی رم، گلوک اشتاد (Gluckstadt) ۱۹۳۵.
- ۸- رساله «العظمة»: جارالله ۱۱۰۱ / ۴ (یک فصل، ص ۱۵ الف - ۲۸ الف، ۵۲۲ هـ نک. فهرس المخطوطات العربيّه ۱ / ۱۸۲)
- ۹- «كتاب التنبيه على اعمال القلوب في الدلالة على الوجدانيه»: جارالله ۱۱۰۱ / ۵ (یک فصل، ص ۲۸ ب، ۵۲۳ هـ، نک. ريتر مرجع سابق ۶. فهرس المخطوطات العربيّه ۱، ۱۵۳).
- ۱۰- «كتاب مسایل في اعمال القلوب والجوارح»: جارالله ۱۱۰۱ / ۱۰ (ص ۱۱۴ الف - ۱۴۶ الف، ۵۲۳ هـ، ريتر، مرجع سابق ۷، فهرس المخطوطات العربيّه ۱ / ۱۹۱)، الازهر ۳ / ۳۰، ۶۳۰، تصوّف ۱۳۶۷.
- ۱۱- «كتاب المسایل في الزهد: جارالله ۱۱۰۱ / ۱ (ص ۱ ب ۱۶ ب، ۵۲۳ هـ نک. ريتر، مرجع سابق ۵. فهرست المخطوطات العربيّه ۱ / ۱۹۱).
- ۱۲- «كتاب الصبر والرضا»: بنکيپور ۱۳، ۱، ش ۸۲۰ (بخشی از کتاب، ۳ ورق، ۶۲۱ هـ) به اهتمام اشپيس در مجله اسلامیکا ۶ / ۱۹۳۴، ص ۲۸۳-۲۸۹.
- ۱۳- کتاب العلم، آمبروزيانا A ۴۶۰ (?) مرجع سابق ۲۰۴ C / ۵ (ص ۱۰۸ الف - ۲۱ الف، ۱۰۶۰ هـ، نک. مطالعات شرقی ۸ / ۳۲۸). شهيد علی ۱۳۴۵ (ص ۳۲ الف - ۳۴ ب، قرن ۸ هـ)
- ۱۴- «شرح معرفة و بذل النصيحة» برلين ۱۸۲۸^{۱۸} (یک بخش، ص ۲۰۸-۲۱۰، حدود ۱۲۰۰ هـ، نک. فهرس المخطوطات العربي ۱، ۱۵۶، ۱۷۰)، موزه بریتانیا، ذيل ۱۲۴۲، مخطوطات شرقی ۲۶ / ۴۰ ۳ (ص ۶۶ - ۷۰، ۱۰۲۴ هـ)، کوپریلی ۱۰۶۱ (یک قطعه ۹۷ ب - ۹۹ ب، قرن ۸ هـ)^{۱۹}. شهيد علی ۱۳۴۵ / ۳ (۳۷ الف - ۴۷ الف، قرن ۸ هـ) صائب (آنکارا) ۳۳۱۹ / ۱ (۱ الف - ۱۱ ب، ۷۳۱ هـ)، چستريتی (دابلین) ۴۹۶۹ - (۱۷ ورق، ۹۱۱ هـ)، الازهر (قاهره) ۳، ۶۳۴، تصوّف ۱۲۰۸ (۱۲ ورق)، دیوان هند (لندن) ۴۶۴۶ (بخشی از کتاب، نک. آریری، فرهنگ اسلامی فصلنامه حیدرآباد ۱۳ / ۱۹۳۹ / ۴۵۱)، برلين غربی ۱۴۳۵ (بخشی از کتاب، نک. فان اس منبع مذکور ۲۵)، نسخه شخصی حسن حسنی عبدالوهاب - (تونس) یک قطعه.
- ۱۵- «محاسبة النفوس»: برلين ۲۸۱۴ (یک قطعه ص ۸۰ ب - ۸۱ الف، ۸۱۳ هـ) برلين غربی ۱۴۳۵ (یک بخش ضمیمه با بخش هائی از دو رساله ديگر، ۱ ب، ۷ ب، نک. فان اس، مرجع سابق ۲۶).
- ۱۶- «كتاب البعث و النشور»: پاریس ۱۵ / ۱۹۱۳ (ص ۱۹۶-۲۰۳، ۱۱۰۴ هـ نک.، وايدا ۲۲۸، فهرس معهد المخطوطات العربيّه ۱ / ۱۴۹، غزالی از این کتاب در «الدره الفاخرة» استفاده کرده است.
- ۱۷- «كتاب احکام التوبه» (= بروکلیمان، ذيل ۱، ش ۱۸)، نسخه هائی که بروکلیمان به آن دسترسی نداشته است: برلين غربی ۱۴۵۳ (ص ۷ ب - ۱۱ ب، نک.، فان اس، مرجع سابق ۱۶)،

دیوان هند ۲/۴۶۴۶ (نک، آربری، فرهنگ اسلامی، فصلنامه حیدرآباد ۱۳/۴۵۱، نسخه عکسی در دارالکتب قاهره، تصوف).

۱۸- کتاب المسترشد: بلدیة، اسکندریه ۳۰۲۴ ج/۱۳ (۷ ورق، قرن ۱۲ هـ نک، فهرس المخطوطات العربیة ۱/۱۶۴). - نسخه‌هایی که بروکلیمان به آن دسترسی نداشته است: شهید علی ۱۳۴۵ (ص ۲۴-۳۱ قرن ۸ هـ) صائب، آنکارا ۲/۳۳۱۹ (ص ۱۲ الف - ۲۲ ب، ۷۳۱ هـ)، مرجع سابق ۵۲۴۵ (۲۴ ورق قرن ۱۲ هـ)، دیوان هندی ۳/۴۶۴۶ (نک، آربری، فرهنگ اسلامی، فصلنامه حیدرآباد ۱۳/۴۵۱، نسخه عکسی در دارالکتب قاهره، تصوف)، چستریتی ۴۹۸۵ (۳۴ ورق، قرن ۸ هـ) طبع کتاب المسترشد، به اهتمام علی ابو غَدَّة، حلب ۱۹۶۴.

۱۹- «رسالة فی التصوف»: بلدیة اسکندریه ۳۱۲۱ ج/۱۱ (۲۲ ورق، فهرس معهد المخطوطات العربیة ۱/۱۶۱).

۲۰- «القصد و الرجوع الی الله»: جارالله ۱۷۲۸ (۲۲۴ ورق، قرن ۸ هـ پایان کتاب ناقص است، نک. فهرس معهد المخطوطات العربیة ۱/۱۷۶)، احتمالاً نسخه دیگری از این کتاب تحت عنوان «القصد الی الله»، صائب، آنکارا ۴/۳۳۱۹ (ص ۳۷ الف - ۸۹ الف، ۱۲۰ الف، ۷۴۰ هـ).

۲۱- «کتاب النصیحة للطالبین، والفرق بین التحقیق والمدعیین»: صائب، آنکارا ۳۳۱۹ (ص ۲۳ الف - ۳۶ ب، ۷۳۱ هـ)، ۵۲۸۱ (ص ۱ الف - ۸ ب، قرن ۹ هـ).

۲۲- «مختصر کتاب فهم الصلاة»: جارالله ۱۱۰۱ (ص ۵۱ ب - ۵۸ ب، ۵۲۳ هـ نک، فهرس معهد المخطوطات العربیة ۱/۱۹۰، فان اس، مرجع سابق ۲۵).

۲۳- «المراقبة و المحاسبة»: چستریتی ۴۸۹۳ (۴۲ ورق، قرن ۱۰ هـ)، دارالکتب سوهاج، تصوف ۱۳۶ (۲۰- قرن ۱۰ هـ نک، فهرس معهد المخطوطات العربیة ۱/۱۹۰، فان اس، مرجع سابق ۲۵).

۲۴- «معایبة النفس»: الازهر ۳/۶۳۲، مجموعه ۱۰۳۹ (ورق ۱-۱۹).

۲۵- «کتاب الخلوة و التبتل فی العبادة و درجات العابدین»: قسطنونی ۱/۲۷۳۱ (ص ۱-۵۷ الف، ۶۱۵ هـ نک. آتش، مجله انجمن بین المللی شرق شناسی ۲۹/۵، طبع کتاب به اهتمام علی خلیفه در: مجله شرق ۴۸/۱۹۵۴، ص ۱۸۲-۱۹۱؛ ۱۹۵۵۴۹، ص ۴۳-۵۴، ۴۵۱-۴۹۰).

۲۶- رساله ای بدون عنوان، بورسا، مکتبه العامة ۴/۱۴۲۸ (ص ۳۴ ب - ۴۰ الف، قرن ۸ هـ).

۲۷- «الرد علی بعض العلماء من الاغنیاء حیث احتج بأغنیاء الصحابة و بکثرة مال عبدالرحمن بن عوف»: منتخباتی از آن در: لاله لی، استانبول ۲۰/۳۷۰۶ (ص ۲۱۶-۲۲۸، قرن ۱۱ هـ)، چوروم ۱/۷۰۱ (ص ۱-۹ الف، ۸۰۲ هـ).

۲۸- «مختصر المعانی» در باره معرفت یقین، عقل، خوف، تقوی و غیره، منتخباتی از آن در: بنگال ۶/۱۱۶۷ (ص ۱۵-۱۷، قرن ۱۲ هـ).

۲۹- «فهم القرآن و معاینه»: ادرنه، سلیمیة ۹۵۱ (ص ۸۲ ب - ۱۳۱ ب).

۳۰- «دواء داء القلوب»: در مکتبه الجمعیة سوریه در بیروت موجود است، ش ۶۰۱، این نسخه در قرن ۱۹ م. مورد استفاده اشپرنگر (Sprengr) واقع شده است، اما مکان نگهداری فعلی آن معلوم نیست، نک.، فان اس، مرجع سابق (۲۶).

۳۱- «فهم السنن» الزرکشی در البرهان، ج ۱، ص ۲۳۷ آن را نام می‌برد.

۳۲- «کتاب الدماء» (= بروکلیمان، ش ۲۰) ابن حجر، تهذیب التهذیب، ۱۳۵/۲ آن را نام برده است.^{۲۰}

۱۲- ابو عبید محمد بن حسان البُسری از اهالی بُسر، محلی در حوران، صوفی و محدث بود. وی از سعید بن منصور خراسانی و دیگران روایت می‌کرد. نُجیب پسر ابو عبید از دو کتاب وی «کتاب قوام الاسلام» و «کتاب الطیب» روایت می‌کند. ابو عبید در سال ۲۴۵ هـ / ۸۵۹ م وفات یافت.

مراجع:

سلمی، طبقات، طبقات صوفیه ۱۴۷، ۱۷۶، ۲۲۸؛ قیسرانی، الانساب المتَّفَقه ۱۶؛ یاقوت، البلدان ۶۲۱/۱؛ ابن اثیر، اللباب ۱۲۳/۱؛ کخّاله، معجم المؤلفین ۱۷۹/۹ - تاریخ مذکور نزد کخّاله اشتباه است.

آثار:

«الامالی» ظاهریه (دمشق) مجموع ۱۰/۱۲۰ (بخش ۲۴).

۱۳- (= بروکلیمان ۱۹۸/۱، ش ۲) ذوالنون ابوالفیض ثویان بن ابراهیم المصری حدود سال ۱۸۰ هـ / ۷۹۶ م در اخمیم در مصر تولد یافت و گویا نوبی الاصل بود. او به دمشق، انطاکیه و مکه سفر کرد و نزد صوفیان و محدثان اقامت گزید. گرایش اصلی او در عرفان در جهت گنوسی، اما در چهارچوب تسنن بود. ذوالنون مصری به دلیل عقاید صوفیانه‌اش از یک طرف مورد اعتراض مالکیه و عبدالله بن عبدالحکم مورخ قرار گرفت، و از طرف دیگر معتزله از او به جهت اعتقادش به ازلی بودن قرآن انتقاد می‌کردند. ذوالنون به طب و شیمی نیز اشتغال می‌ورزید. وی در سال ۲۴۶ هـ / ۸۶۱ م در مصر وفات یافت.

مراجع:

ابن ندیم، الفهرست ۳۵۸؛ سلمی، طبقات الصوفیه (طبع قاهره) ۱۵-۲۶، (طبع لیدن) ۲۳-۳۲؛ ابو نعیم، حلیة الاولیاء ۳۳۱/۹-۳۹۵؛ خطیب بغدادی، تاریخ بغداد ۳۹۳/۸-۳۹۷؛ ابن خلکان، وفيات الاعیان ۱۲۶/۱؛ ابن عساکر، تهذیب ۲۷۱/۵-۲۸۸؛ قفطی، الحکماء ۱۸۵؛ ابن حجر، لسان المیزان ۴۳۷/۲-۴۳۸؛ ابن العماد، شذرات ۱۰۷/۲؛ یافعی، مرآة الجنان ۱۴۹/۲ - Bertholt, *La Chimie au Moyen-age*, Paris 1893, III, 36; مارگارت اسمیت، دائرة المعارف

اسلام (طبع جدید) ٢/٢٤٢؛ زرکلی، الاعلام ٢/٨٨.

تألیفات درباره ذوالنون:

محيى الدين محمد بن على بن محمد ابن عربى (فو. ٦٣٨ هـ/١٢٤٠ م)، الكواكب الدررى فى مناقب ذى النون المصرى، سراى احمد سوم ١٣٧٨ (١٩٥ ورق، ٧١٢ هـ نك، فهرس معهد المخطوطات العربيه ٢ ش ٢٢١)؛ عبدالرحمن بن ابى بكر السيوطى (فو. ٩١١ هـ/١٥٠٥ م)، السر المكنون فى مناقب ذى النون، لاله لى ٢٠٥١ (٦٩ ورق)، پاریس ٢٠٤٣، تحت عنوان، «المكنون... الخ» (٦٢ ورق ٩٩٤ هـ نك، وايدا ٢٤٤)، چستريتي ٤٨٦٥ (ص ١-٧٨، ١١١٤ هـ). - قصة العباس بن حمزه (بن اشوس النيشابورى فو. ٢٨٨ هـ/٩٠٠ م، نك، سلمى، طبقات الصوفيه، ليدن، ٢٥)؛ مع ذوالنون المصرى به روايت ابوبكر احمد بن الحسين البيهقى (فو. ٤٥٨ هـ/١٠٥٦ م)، لايزيك ٤/٨٧٥ (ص ٥٩ ب- ٧١ ب)؛ مقام ذوالنون عند الملوك در كتاب: مكارم الاخلاق، مجهول المؤلف، (بنگال ١٠٦٢، ٥ ورق).

آثار:

- ١- «المجربات» حاوى دستوراتى در طب، كيميا و سحر طلسم و غيره، پاریس ٢٦٠٨ (٩١ ورق، ١٠٠٠ هـ نك، وايدا ٤٨٩).
- ٢- «القصيد فى الصنعة الكريمة» پاریس ٤/٢٦٠٩ (ص ٤٧-٥١)، قرن ١١ هـ نك، وايدا ٧١٢)، موزه بریتانیا ٦٠١، ذیل ٤/٧٥٩٠ (ص ٨٥-٩٠، ١٢٠٦ هـ نك، فهرس المعهد المخطوطات العربيه ٣/٤، ٤٦)، بادليان ٢، ٢٥٠، ٥٣٨ (ص ١٥٠-١٥١). - نسخه هائى كه بروكلمان به آن دسترسى نداشته است: جارالله ٢/٢١٣٠ (ص ٣٥ ب - ٣٦ الف، قرن ١٠ هـ)، بشير آغا ٦٤٩ (ص ٣٢ الف - ٣٣ ب، قرن ١٠ هـ)، پاریس ٥٠٩٩ (ص ١٨١-١٨٣، قرن ١٠ هـ نك، وايدا ٧١٢). - شروح: الف- «الدر المكنون فى شرح قصيدة ذى النون» تأليف أئذمر بن على الجلدكى (فو. ٧٤٣ هـ/١٣٤٢ م، نك، بروكلمان ١٣٩/٢)، قاهره اول، ٣٩٣/٥، كيميا ٢٠٠. - نسخه هائى كه بروكلمان به آن دسترسى نداشته است: وهبى ٢٢٦١ (ص ١-٤٣، ٩٧٥ هـ)، حاجى محمود ٦٢٢٥، جارالله ٧/١٧٠٢ (ص ٦٨-٩٩)، همين مجموعه ٢٢٠٦٥ (ص ١٧ الف - ٣٤ الف، قرن ١١ هـ)، اسعد افندى ١٩٣٢ (ص ٣٣٧ الف - ٣٤٧ ب، ٧٤٢ هـ)، فاتح ٤/٣٢٢٧ (نك، ريتز، مجلة انجمن بين المللى شرق شناسى ١٠١/٣). ب- شرح از احمد بن عامر بن على بن الهمدانى الحاشدى (تأليف سال ٨٥٥ هـ/١٤٥١ م) واتيكان، وايدا ٣/١٠٤٣ (ص ٦٦-٨١، قرن ١٠ هـ)، آصفيه ١٤١٦/٢، كيميا ٢٦٠.

٣- «كتاب العجايب» (= ش ٤ بروكلمان، ذیل ١)، انتساب اين كتاب به ذوالنون مصرى قطعى نيست، قاهره اول ٥/٣٦٠ حروف ٥٨ (نسخه عكسى برلين، نك،

- ۴- «رسالة في ذكر مناقب الصالحين» (=بروکلمان، ذیل ۱، ش ۵)، اصفیه ۱۲/۱، اخلاق ۳۲.
- ۵- «دعاء» (=بروکلمان، ش ۶)، رامپور ۳۳۷/۱. دعاء ۲۹۲ (۲۷ ورق).
- ۶- «رسالة في العناصر الثلاثة» به زبان فارسی، سرای احمد سوم ۲۰۷۵ (ص ۷۶ ب - ۷۹ الف) بروکلمان به این رساله دسترسی نداشته است.
- ۷- «رسالة في خواص الاكسير» فاتح ۵/۵۳۰۹ (ص ۱۰۵ الف - ۱۰۹، قرن ۱۰ هـ).
- ۸- «رسالة في تدبير الحجر الكريم» شروع می شود با: «قال ذوالنون لتلميذه في تدبير الحجر... الخ»، حاجی محمود ۸/۴۲۲۴ (ص ۴۹ الف - ۵۴ ب، قرن ۱۳ هـ).
- ۹- رساله دیگری به نام «رسالة في الحجر» شروع می شود با: «يؤخذ الحجر الكريم عند نزول الشمس»، حاجی محمود ۹/۴۲۲۴ (ص ۵۴ ب - ۵۷ ب، قرن ۱۳ هـ).
- ۱۰- «رسالة في الصنعة» شروع می شود با: «إذا أحببت التدبير»، حاجی محمود ۱۳/۴۲۲۴ (ص ۶۴ ب - ۶۷ الف، قرن ۱۳ هـ).
- ۱۱- «رسالة في الصنعة» شروع می شود با: «خذ النبات»، حاجی محمود ۱۴/۴۲۲۴ (ص ۶۷ الف - ۶۷ ب، قرن ۱۳ هـ).
- ۱۲- «صفة المؤمن والمؤمنة»، ظاهریه، مجموع ۱۱/۸۷.
- ۱۳- «رسالة» در باره سخنان ذوالنون المصری و احادیثی که از قول وی نقل شده است، به انضمام خلاصه‌ای پیرامون زندگی وی، برلین ۱۳۹۷ (ص ۵۶-۶۰، ۸۷۸ هـ).
- ۱۴- داستانهای آموزشی ذوالنون المصری، برلین ۴۳۴۷ (ص ۴۶ ب - ۶۹ الف، قرن ۱۱ هـ).
- ۱۵- «رسالة في الحكمة العظمى والصنعة المباركة» شروع می شود با: «اعلم أنَّ تدبير (مدبر) الفلاسفة ليس يشتري بثمن ...»، گارت ۹۴۷ (۱۵ ورق، قرن ۹ هـ) ۲۲.
- ۱۴- ابو زکریا یحیی بن معاذ الرازی اهل ری مدتی طولانی در بلخ می‌زیست، سپس به نیشابور رفت. وی صوفی و واعظی معروف بود و در سال ۲۵۸ هـ/۸۷۲ م در نیشابور درگذشت.
- مراجع:
- ابن ندیم، الفهرست ۱۸۴؛ سلمی، طبقات الصوفیه (طبع قاهره) ۱۰۷-۱۱۴، (طبع لیبدن) ۹۸-۱۰۴؛ حلیه الاولیاء ۵۱/۱۰-۷۰؛ خطیب بغدادی، تاریخ بغداد ۲۰۸/۱۴-۲۱۲؛ ابن خلکان، وفيات الاعیان ۲/۲۹۶؛ ابن عماد، شذرات ۲/۱۳۸؛ زرکلی، الاعلام ۲۱۸/۹؛ کحاله، معجم المؤلفین ۱۳/۲۳۲.
- آثار:
- «کتاب المریدین» (نک، ابن ندیم ۱۸۴)، ظاهراً قسمتهائی از آن به نقل از ابوبکر محمد بن احمد بغدادی در حلیه الاولیاء، ۵۵، ۵۷، ۵۹، ۶۳-۶۴، ۶۶-۶۴ مضبوط است.
- ۱۵- ابو جعفر محمد بن المثنی بن زیاد السَّمَّار شاگرد بَشْر بن الحارث الحافی در سال

۸۷۳/هـ ۲۶۰ م وفات یافت.

مراجع:

سلمی، طبقات الصوفیه (طبع قاهره) ۴۵.

آثار:

«کتاب فی ذم الدنيا والزهد فیها» ظاهریه ۸۹۴۰ (۱۴۶ ورق، قرن ۶ هـ).

۱۶- ابو اسحاق ابراهیم بن عبدالله بن الجنید الحُتلی اهل بغداد در سامراء می زیست، و صوفی و محدثی موقوت بود. وی در سال ۲۶۰ هـ/۸۷۴ م وفات یافت.

مراجع:

خطیب بغدادی، تاریخ بغداد ۶/۱۲۰؛ ذهبی، تذکره الحفاظ ۵۸۶؛ کحاله، معجم المؤلفین ۵۲/۱-۵۱.

آثار:

- ۱- «کتاب المحبة لله» ظاهریه، مجموع ۵/۷۵ (ص ۶۹-۹۵، ۵۷۲ هـ).
- ۲- «کتاب الاولیاء»، ابن حجر در اصابة ۲/۴۳۱ از آن روایت کرده است.
- ۳- «کتاب الزهد» را ابن الفرضی در تاریخ علماء آندلس (طبع مادرید) ۱/۲۹ نام می برد.

۱۷- (= بروکلمان، ذیل ۱، ص ۳۵۳، ش ۲ الف) ابو یزید (بایزید) طیفور بن عیسی بن آدم سروشان البسطامی به زادگاهش در ایران منسوب بود. نیایش زرتشتی بود. در باره زندگی وی مطلبی دقیق نمی دانیم، زیرا اخبار موجود به افسانه آمیخته اند. معلم وی در تصوف مردی هندی بود بنام ابو علی السنندی که عربی نمی دانست. بایزید در تصوف به وحدت وجودی محض اعتقاد داشت. وی در سال ۲۶۱ هـ/۸۷۵ م به روایتی دیگر ۲۶۴ هـ/۸۷۷ م وفات یافت الجایتو در سال ۷۱۳ هـ/۱۳۱۳ م بر مقبره وی که تا امروز مورد تجلیل صوفیان است، قبه ای بنا کرد^{۳۳}.

مراجع:

سراج، اللمع، طبع نیکلسون، ۳۸-۳۹۳؛ سلمی، طبقات الصوفیه (طبع قاهره) ۶۷-۷۴، (طبع لیدن) ۶۰-۶۷؛ ابو نعیم، حلیة الاولیاء ۱۰/۳۳-۴۲؛ ابن خلدون، مقدمه (ترجمه انگلیسی) ۳/۱۰۲، ۱۷۹، ۱۹۱، ۱۹۴. - *Nickolson, JARS 1906, 325 ff.* دائرة المعارف اسلام (چاپ اول) ملحقات ۴۴-۴۵؛ *A.J.Arberry, A Bistami Legend, JARS 1938/89-91*؛ ریتز (*Ritter*)، دائرة المعارف اسلام (ترجمه ترکی) ۲/۳۹۸-۴۰۰؛ همین مؤلف، دائرة المعارف اسلام (چاپ دوم) ۱/۱۶۲-۱۶۳؛ همین مؤلف، در سالات شرقی غرب تقدیم به چودی:

Die Ansprüche des Bistami, Fine Vorläufige Skisse, R. Tschudi, Westostlische Abh. 1954/231-243; Steban Lator, Una Publicacion reciente sober el-Sufismo, Andalus

16/1951/363-77; R.C. Zaehner, *Abu Y. of Bistam, a tuning point in Islamic Mysticism, in Indo - Iranian JI/1957/286-301.*

آثار:

رسالاتی که بروکلیمان به آن دسترسی نداشته است:

۱- قدیمی ترین اظهارات کتبی در بارهٔ بایزید از ابوالقاسم الجنید (ف. ۲۹۸ هـ/ ۹۱۰ م)، رئیس مشهور مدرسه صوفیان بغداد است، نک.، ریتز، در رسالات شرقی غرب ...، ص ۲۳۲، تحت عنوان «طریقه ابی ابی الیزید البسطامی»، نسخهٔ شخصی امین خانجی ۴۷/۲ (نک.، *P. Kraus < Contribution I, 182*) شاید این کتاب همان شرح جنید بر شطحیات باشد که سراج بخشی از آن را در اللمع آورده است. (نک.، ریتز، مرجع سابق). الشطحیات تحت عنوان: «نور من کلمات ابی یزید طیفور» به اهتمام عبدالرحمن بدوی (بر اساس نسخه‌های بغداد و حلب، در: «شطحات الصوفیه» ۱، قاهره ۱۹۴۹/۴۴-۱۸۴؛ «رسالة لعبدالغنی النابلسی فی حکم شطح الولی» ظاهریه، عام ۴۰۰۸ (ص ۵۳-۱۵۲) طبع عبدالرحمن بدوی در: الشطحیات الصوفیه ۱/۱۴۹-۱۵۸. - شرح از مؤلف گمنام: «تُبذة فی حل عُقد رموز اشارات ابی یزید البسطامی»، المنصورة، توحید ۲ (نک.، مجلهٔ معهد المخطوطات العربیه ۴/۲۶۳).

۲- «رسالة فی احکام القضاء والقدر» راجع به اصالت آن تحقیق نشده است، بلدیة اسکندریه ۵۷۹۸ ج (۴۰ ورق، ۱۱۹۴ هـ نک.، فهرس المعهد المخطوطات العربیه ۱/ ۱۲۶-۱۵۹)، ظاهریه ۴۶۹۵ (۲۴ ورق، قرن ۱۲ هـ).

۳- «مسائل الرهبان» منسوب به بایزید بسطامی، کتابخانهٔ دیوان هند ۴۵۸۵ (نک.، *JARS 1939/373*)، نک.، آصفیه ۱/۳۸۸، تصوف ۱۵۲. - نسخه‌هایی که بروکلیمان از آن اطلاع نداشته است: فاتح ۱۱/۵۳۸۱ (۱۴۷ ب- ۱۵۴ ب، قرن ۱۳ هـ)، پاریس ۱۹۱۳ (ص ۹۶-۱۹۵، ۱۰۰۴ هـ) به اهتمام عبدالرحمن بدوی در: الشطحیات الصوفیه ۱۷۳-۱۷۶.

۴- وصایای وی به انضمام مناقب، اسکندریه، بلدیة ۳۷۱۶ ج (۱۸۱ ورق، ۱۳۰۵ هـ نک.، فهرس المعهد المخطوطات العربیه ۱/۱۹۸، ۲ ش ۵۲۰). - داستان صعود وی به آسمان مأخوذ از رسالهٔ مناقب وی در کتاب «القصید» تألیف قاسم العارف (ف. ۳۹۵ هـ/ ۱۰۰۵ م، نک.، همین کتاب ص ۴۹۱). و نیز،

Nicholson, An Early Arabic Version of the Mi'radj of Abu Y. al-Bistami, Islamica2/1962/402-415.

۱۸- (= بروکلیمان، ذیل ۱، ۳۵۴، ش ۲ ب) ابو سعید احمد بن عیسی الخزاز از اهالی بغداد بود. در بارهٔ زندگی وی اطلاع کمی در دست است. منابع در این باره متفقند که او اولین فردی است که عقیدهٔ فناء و بقاء را بیان کرده است. گویا کتابش «السر» در بغداد موجب سوء تفاهم شد، از این رو ابتدا به بخارا و سپس به قاهره عزیمت کرد. او در قاهره با ذوالنون مصری و جنید

معاشرت داشت و همانجا در سال ۲۷۹ هـ/ ۸۹۲ م و به روایتی ۲۸۶ هـ/ ۸۹۹ م فوت شد.

مراجع:

سلمی، طبقات الصوفیه (طبع قاهره) ۲۲۸-۲۳۲، (طبع لیدن) ۲۲۳-۲۲۸؛ ابو نعیم، حلیه الاولیاء ۱۰/۲۴۶-۲۴۹؛ خطیب بغدادی، تاریخ بغداد ۴/۷۸-۲۷۶؛ ابن اثیر، لباب الباب ۱/۳۵۱؛ ابن جوزی، المنتظم ۵/۲/۱۰۵؛ یافعی، مرآة الجنان ۲/۱۴-۲۱۳؛ ابن عماد، شذرات الذهب ۲/۹۳-۱۹۲؛ کحاله، معجم المؤلفین ۲/۳۸؛

Massignon, Essai, 270-73; Idem, Recueil de Textes inédits Concernant l'histoire de la mystique en Pays d'Islam, Paris 1929, 42.

همین مؤلف، دائرة المعارف اسلام (طبع اول) ۲/۹۸۳.

آثار:

۱- «کتاب الصدق»، شهید علی ۵/۱۳۷۴ (ص ۵ الف - ۳۱ ب، قرن ۷ هـ) = کتاب المسایل، تصحیح و ترجمه انگلیسی از آربری، لندن ۱۹۳۷.

۲- «کتاب الصفات»، نسخه‌هایی که بروکلیمان به آن دسترسی نداشته است: قسطنونی ۲۷۱۳ (ص ۵۷ ب - ۶۲ الف، ۶۱۵ هـ نک، احمد آتش در: *Oreins, 5/1952/29.*)

۳- «کتاب الضیاء» مرجع سابق (ص ۶۲ ب - ۶۴ ب، ۶۱۵ هـ نک، مرجع سابق ص ۳۰).

۴- «کتاب الکشف والبیان»، مرجع سابق (ص ۶۴ ب - ۷۰ ب، ۶۱۵ هـ نک، مرجع سابق ص ۳۰).

۵- «کتاب الفراغ»، مرجع سابق (ص ۷۱ ب - ۷۸ الف، ۶۱۵ هـ نک، مرجع سابق ص ۳۰).

۶- «کتاب الحقائق»، مرجع سابق (ص ۷۸ الف - ۸۷ ب، ۶۱۵ هـ نک، همان مرجع ص ۳۰).

۷- «کتاب معیار التصوف و ماهیته»، مرجع سابق (ص ۸۸ ب - ۱۳۳ الف، ۶۱۵ هـ نک،

همان مرجع ص ۳۰).

۱۹- ابوبکر وراق محمد بن عمر الحکیم البلخی الترمذی در بلخ می‌زیست، کتابهای متعدد در زمینه تصوف، فقه و ادبیات تألیف کرد. او حدود سال ۲۸۰ هـ/ ۸۹۳ م فوت شد.

مراجع:

سلمی طبقات الصوفیه (طبع قاهره) ۲۲۱-۲۲۷، (طبع لیدن) ۲۱۶-۲۲۲؛ ابو نعیم، حلیه الاولیاء ۱۰/۳۷-۲۳۵؛ ابن جوزی، صفة الصفوة ۴/۱۳۹؛ کحاله، معجم المؤلفین ۱۱/۷۸؛

Ritter, Das Merr der See.. 72,674.

آثار:

«العالم و المتعلم»، بلدیة اسکندریه ۱۲۱۸ ب (۵۹۳ هـ)، سواد این نسخه در قاهره موجود است، ذیل ۲/۱۲۰ ش ۱۹۳۸۶ ب (۷۹ ورق، ۱۳۵۴ هـ) طبع کتاب العالم به اهتمام محمد زاهد

الکوثری، قاهره ۱۹۳۹، ۱۹۴۹، نک.،³¹⁹ 2. *Massignon, Lexique technique*. عثمان یحیی در:

Mél. Massignon III/419.

۲۰- (= بروکلیمان، ذیل ۱، ش ۳ الف) ابو محمد سهل بن عبدالله بن یونس التستری، در سال ۲۰۳ هـ/۸۱۸ م در شوشتر تولد یافت. او صوفی، فقیه و معلم ابو علی محمد بن سالم (ف. ۲۹۷ هـ/۹۰۹ م) بود، که مکتب فقه کلامی موسوم به سالمیه را بر اساس عقاید صوفیانه تأسیس کرد. سهل در سال ۲۸۳ هـ/۸۹۶ م فوت شد.

مراجع:

ابن ندیم، فهرست ۱۸۶؛ ابو نعیم، حلیه الاولیاء ۱۸۹/۱۰-۲۱۲؛ سلمی، طبقات الصوفیه (طبع قاهره) ۲۰۶-۲۱۱، (طبع لیدن) ۱۹۹-۲۰۵؛ ابن خلکان، وفيات الاعیان ۲۷۳۱/؛ ابن جوزی، المنتظم ۲/۵، ۱۶۳؛ یافعی، مرآة الجنان ۲/۲۰۰؛ ابن عماد، شذرات الذهب ۲/۸۴-۱۸۲. - ماسینیون، دائرة المعارف اسلامی (طبع اول) ۴/۶۶-۶۷؛ زرکلی، الاعلام ۳/۲۱۰؛ کحاله، معجم المؤلفین ۴/۲۸۴.

آثار:

۱- «تفسیر»، گوتا ۵۲۹ (۱۵۳ ورق، ۸۲۵ هـ)، قاهره ۲، ۳۸/۱، تفسیر ۶۸، ظاهریه ۵۱۵ (۱۴۶ ورق، نسخه جدید، نک.، عزت حسن، فهرست مخطوطات دارالکتب الظاهریه ۱/۱۷۶). - نسخه‌هایی که بروکلیمان به آن دسترسی نداشته است: فاتح ۶۳۸ (۷۲ ورق، ۸۷۲ هـ)، ۲/۳۴۸۸ (ص ۱۸۱ الف - ۲۷۹ الف، ۹۶۵ هـ)، صنعاء ۶۲، و طبع قاهره ۱۳۲۶، ۱۳۲۹؛ و در خصوص کتاب تفسیر: «کتاب الشرح والبیان لما أشکل من کلام سهل» تألیف ابوالقاسم عبدالرحمن بن محمد الصقلی (ف. حدود ۳۸۰ هـ/۹۹۰ م، نک.، کحاله، معجم المؤلفین ۵/۱۸۱)، کوپرلی ۲/۷۲۷ (۱۵۳ الف - ۲۰۵ الف، قرن ۷ هـ) اسعد افندی ۱۶۲۳ (۴۲ ورق، حدود ۱۱۰۰ هـ)

۲- «کتاب المعارضه والرد علی اهل الفرق و اهل الدعاوی فی الاحوال»، کوپرلی ۳/۷۲۷ (ص ۲۰۵ الف - ۲۴۲ الف، قرن ۷ هـ).

۳- «کلمات سهل بن عبدالله التستری» (به احتمال زیاد در قرن ۷ هجری جمع آوری شده است)، کوپرلی ۱/۷۲۷ (ص ۱-۱۵۲ ب، قرن ۷ هـ) = کلمات امام الریانی سهل بن عبدالله التستری، کتابخانه دانشگاه استانبول ۴۰۸۹ (۳۴ ورق، قرن ۱۱ هـ) اسعد افندی ۳۵۲۷ (ص ۲۱۷ ب - ۲۴۸ ب، حدود ۱۱۰۰ هـ).

۴- «رسالة فی الحکم و التصوف»، ایاصوفیه ۴۱۲۸ (ص ۱۴۸-۱۶۸، قرن ۷ هـ، نک.، فهرس معهدالمخطوطات العربیه ۱/۱۶۱).

۵- «رسالة فی الحروف»، چستربیتی ۳/۳۱۶۸ (ص ۸۳-۸۷، ۶۸۶ هـ).

۶- «مناقب اهل الحق و مناقب اهل الله عزّ و جلّ»، محمدالرائینی بر آن شرح نوشته است

- قرن ۷ هـ) طلعت (قاهره) تصوف ۱۵۸۱ (۳۶۷ ورق، ۶۷۵ هـ).
- ۷- «لطائف القصص فی القصص الانبیاء»، طلعت، مجموع ۲۸۳.
- ۸- «مقالة فی المُنْهَیَّات»، تهران، دانشکده حقوق ۲۵۱ ج (۱۲ الف - ۱۹ الف، ۱۲۷۹ هـ، نک، فهرست ص ۴۸۷).

۲۱- (=بروکلمان، ۱۹۹/۱، ش ۳) ابوالقاسم الجنید بن محمد به الجنید الخراز القواریری احتمالاً حدود ۲۱۵ هـ/۸۳۰ م در بغداد متولد شد و همانجا پرورش یافت، خانواده وی نهاوندی الاصل بودند. او برادرزاده و شاگرد ابوالحسن السّری السقّطی بود. استادانش در تصوف الحارث المحاسبی، ابو جعفر محمد بن علی القصاب (ف. ۲۷۵ هـ/۸۸۸ م، نک، تاریخ بغداد ۶۲/۳) و ابو یزید (بایزید) بسطامی بودند. جنید فقه را نزد ابو ثور ابراهیم بن خالد که شاگرد امام شافعی بود، فراگرفت. جنید نه تنها صوفی، بلکه فقیه نیز بود و او را سیّد الطائفة و طاووس العلماء می خواندند. جنید در مقام یک صوفی، هوشیاری را بر بیخودی روحی و صوفیانه ترجیح می داد و بعنوان یک فقیه ادعا می کرد، شناخت خدا از طریق عقل صورت می گیرد (نک، ایوار، دائرةالمعارف اسلامی، طبع اول، ۱/۱۱۱۰). جنید به سبکی بسیار پیچیده و انتزاعی می نوشت، که به عقیده ماسینیون (الطواسین ۱۵۷) حلاج آن را در سبکی که با عبارات بسیار جدلی بیان شده است، تکمیل کرد. جنید در سال ۲۹۸ هـ/۹۱۰ م در بغداد وفات یافت و در گورستان الشونیزیه در کنار قبر عمویش مدفون گردید.

مراجع:

ابن ندیم، الفهرست ۸۵-۱۸۳؛ سلمی، طبقات الصوفیه (طبع قاهره) ۱۵۳-۱۶۳، (طبع لیدن) ۱۴۱-۱۵۰؛ ابو نعیم، حلیة الاولیاء ۲۵۵/۱۰-۲۸۷؛ خطیب بغدادی، تاریخ بغداد ۴۹/۷-۲۴۱؛ ابن خلکان، وفيات الاعیان ۱/۱۴۶؛ ابن جوزی، المنتظم ۱۰۵/۶؛ سبکی، طبقات الشافعیة ۲۸/۲-۳۷؛ ابن کثیر، البدایه والنهایه ۱۱/۱۱۳؛ یافعی، مرآة الجنان ۲/۳۶-۲۳۱؛ ابن عماد، شذرات الذهب ۲/۲۲۸ -

R.Hartmann, *Der Islam* 6/69-70; Massignon, *Essai*, 237; *Recueil*, 49;

ریتر دائرةالمعارف اسلامی (ترکی) ۳/۴۲-۲۴۰؛ Arberry, *Junaid*, *JRAS* 1935/499-509؛ مؤلف در: دائرةالمعارف اسلامی (طبع دوم) ۲/۶۰۰؛

A.H. Abdel-Kader, *The Life, Personality and Writings of Vajda*, *Arabica* 10/314-17; *al-Junaid*, in: *GMS-NS* XXII,

(در خصوص این کتاب نک،)

London 1962; A.H. Abdel-Kader, *The Dotorine of al-Junaid, Analytical Study of the Doctorine al-Junaid, based on his Letters*, *Isl. Qu.* 1/1954/167-77; *Idem.*, *Junaid's Theory*

of Fana', *Isl. Qu.* 1954/219-228; *Idem., Isl. Qu.* 1/1954/71-89. *Rasa'il og al-Junaid*,

آثار:

- ۱- «قصيدة الصوفیه»، برلین ۴/۷۵۴۳ (۱۳۶ ب).
- ۲- «السرفی انقاس الصوفیه»، قاهره ۳/۱۶۱/۲، تصوف ۲۸۷، شرح بر آن از محمد بن عبد الملک دیلمی (حدود سال ۵۸۹ هـ/۱۱۹۳ م. هنوز حیات داشت، نک. کحاله، معجم المؤلفین ۲۵۷/۱۰، و نیز بروکلیمان ۲/۲۰۷)، آنکارا، صائب ۲/۴۱۲۰ (۴۵ ورق، ۷۰۴ هـ)، اما آربری معتقد است، جنید مؤلف این کتاب نیست، نک. *JRAS, MS 15/1937/1*.
- ۳- «دواء الارواح»، جنید در این کتاب عمدتاً از الحارث المحاسبی روایت کرده است، قاهره ۲۹۸۱/۲، مجموعه ۷۵، شهید علی ۳/۱۷۷۴ (ص الف ۵۲-۵۴ الف، قرن ۷ هـ نک.، فهرس معهد المخطوطات العربیه ۱/۱۵۷).-- نسخه‌هایی که بروکلیمان به آن دسترسی نداشته است: الازهر ۳/۵۶۶، تصوف ۹۵۶ (ص ۲۲-۲۳، ۹۹۹ هـ) این رساله در حلیة الاولیاء ۱۰۳/۱۰-۱۰۷ نیز مضبوط است، و تصحیح و ترجمه انگلیسی از آربری در: *JRAS 1937/219-231; Abdel-Kader, The Life...of al-Junaid, 60.*
- ۴- «رسالة الی بعض اخوانه» (= ۵، بروکلیمان، ذیل ۱)، شهید علی ۴/۱۳۷۴ (ص ۳ الف - ۳ ب، قرن ۷ هـ نک.، فهرس معهد المخطوطات العربیه ۱/۱۶۴)، تصحیح و ترجمه انگلیسی از عبدالقادر، *The Life ...al-Junaid.*
- ۵- «رسالة الی یحیی بن معاذ الرازی» (فو. ۸۷۲/۲۵۸ م)، (= بروکلیمان ذیل ۱، ش ۶)، شهید علی ۱۳۷۴ (ص ۳ ب، قرن ۷ هـ نک.، فهرس معهد المخطوطات العربیه ۱/۱۶۴)، تصحیح و ترجمه انگلیسی از از عبدالقادر، مرجع سابق.
- ۶- «رسالة الی بعض اخوانه» (= بروکلیمان، ذیل ۱، ش ۷)، شهید علی ۱۳۷۴ (ص ۳ ب - ۴ الف، قرن ۷ هـ نک.، فهرس معهد المخطوطات العربیه ۱/۱۶۴)، تصحیح و ترجمه انگلیسی از عبدالقادر.
- ۷- «رسالة الی عمر بن عثمان المکی» (= بروکلیمان، ذیل ۱، ش ۸)، نک.، کتاب حاضر، ج ۱، ص ۶۵۰، شهید علی ۱۳۷۴ (ناکامل ص ۳۴ الف - ۴۳ ب، قرن ۷ هـ نک.، فهرس معهد المخطوطات العربیه ۱/۱۶۴)، تصحیح و ترجمه از عبدالقادر، مرجع سابق.
- ۸- «کتاب الفناء» (= بروکلیمان ذیل ۱، ش ۱۰)، شهید علی ۱۳۷۴ (۵۴ ب - ۵۷ ب، قرن ۷ هـ نک.، فهرس معهد المخطوطات العربیه ۱/۱۲۹، ۱۶۴، ۱۸۲)، تصحیح و ترجمه انگلیسی از عبدالقادر، تصحیح و ترجمه انگلیسی از عبدالقادر، مرجع سابق.
- ۹- «کتاب الميثاق» (= بروکلیمان، ذیل ۱، ش ۱۳)، شهید علی ۱۳۷۴ (ص ۵۸ الف - ۵۹ ب، قرن ۷ هـ نک.، فهرس معهد المخطوطات العربیه ۱/۱۶۴)، ترجمه انگلیسی از عبدالقادر، مرجع سابق.

- ۱۰- «کتاب فی الألوهية» (= بروکلیمان، ذیل ۱، ش ۱۴)، شهید علی ۱۳۷۴ (ص ۵۹ ب - ۶۰ ب، قرن ۷ هـ نک.، فهرس معهد المخطوطات العربيه ۱/۱۶۴)، ترجمه انگلیسی از عبدالقادر، مرجع سابق.
- ۱۱- «کتاب فی الفرق بین الأخلاص و الصدق» (= بروکلیمان، ذیل ۱، ش ۱۵)، شهید علی ۱۳۷۴ (ص ۶۰ ب - ۶۳ الف، قرن ۷ هـ نک.، فهرس معهد المخطوطات العربيه ۱/۱۶۴)، ترجمه انگلیسی از عبدالقادر، مرجع سابق.
- ۱۲- «مسائل فی التوحيد» (= بروکلیمان، ذیل ۱، ش ۱۶) شامل ۸ فصل، شهید علی ۱۳۷۴ (ص ۶۳ الف - ۶۶ الف، قرن ۷ هـ نک.، فهرس معهد المخطوطات العربيه ۱/۱۶۴)، ترجمه انگلیسی از عبدالقادر، مرجع سابق.
- ۱۳- «ادب المفتقر الی الله» (= بروکلیمان ذیل ۱، ش ۱۸)، شهید علی ۱۳۷۴ (ص ۶۶ الف - ۶۶ ب، قرن ۷ هـ نک.، فهرس معهد المخطوطات العربيه ۱/۱۶۴)، ترجمه انگلیسی از عبدالقادر، مرجع سابق.
- رسالاتی که بروکلیمان به آن دسترسی نداشته است:
- ۱۴- «رسالة الی ابی بکر الکسائی الدینوری» شهید علی ۱۳۷۴، این نسخه فقط قسمت آخر را دارد (ص ۴ الف، قرن ۷ هـ) نسخه کامل آن در: ابو نصر سراج طوسی، اللمع ۲۳۹-۲۴۱ مضبوط است. نک.، عبدالقادر: *59. of al-Junaid... the Life*
- ۱۵- رساله بدون عنوان، شهید علی ۱۳۷۴ (ص ۳۳ الف - ۳۴ الف، قرن ۷ هـ) نک.، عبدالقادر، مرجع سابق.
- ۱۶- «کتاب دواء التفريط»، سرای امانه ۳/۱۷۶۲ (۵ ورق، قرن ۸ هـ نک.، فهرس معهد المخطوطات العربيه ۱/۱۸۰)، مینگانا ۴/۹۰۵ (ص ۱۰۹-۱۱۹، قرن ۱۰ هـ فهرست ۶۳۲)، بخش اعظم این رساله در: حلیة الاولیاء ۱۰/۲۶۲، ۲۷۱، نک.، عبدالقادر، *61. The Life... of al-Junaid.*
- ۱۷- «شرح شطحات ابی یزید البسطامی» مضبوط در: اللمع تألیف ابو نصر سراج طوسی ۸۵-۳۸۰ (نک.، عبدالقادر، مرجع سابق، ص ۶۱) = «طریقه ابی یزید البسطامی» نسخه شخصی امین خانجی، قاهره، نک.، Kraus, Contribution, 182.
- ۱۸- رساله بدون عنوان، بنگال ۳/۱۰۷۸ (ص ۸-۹، ۸۷۳ هـ) شروع می شود با: «اول ما یلزم المرید الصادق فی هذا الامر قطع العلائق».
- ۱۹- «الوصایا» رشید ۱/۱۲۱۸ (ص ۱ الف - ۲ ب، قرن ۱۲ هـ).
- ۲۰- «کتاب (نامه) الی ابی العباس الدینوری» (احمد بن محمد، فو. بعد از ۳۴۰ هـ/۹۵۱ م) مضبوط در: حلیة الاولیاء ۱۰/۲۶۳، نک.، عبدالقادر، مرجع سابق ص ۶۱.

۲۱- نامه جنید به ابو اسحاق المارستانی، در حلیه الاولیاء ۲۷۶/۱۰ مضبوط است، نک، عبدالقادر، مرجع سابق.

۲۲- «رسالة الى بعض اخوانه» در: حلیه الاولیاء ۲۷۹/۱۰، و نیز رساله دیگر با عنوان: «رسالة الى بعض اخوانه» قسمتهائی از آن در: سراج طوسی، اللمع ۲۴۱ بیعد، نک، عبدالقادر، مرجع سابق ص ۶۱.

۲۳- «رسالة الى يحيى بن معاذ» (نک، کتاب حاضر، بخش کلام ش ۵)، بخشهائی از آن در: اللمع ۳۵۶، نک، عبدالقادر، مرجع سابق ص ۶۱.
آثار منسوب به جنید:

الف - «رسالة في الشكر»، ب - «رسالة في الفاقة»، شهید علی ۱۳۷۴، بعقیده آربری هر دو کتاب از آثار جدیدترند، نک، *JRAS 1935/499*. ج - «کتاب القصد الی الله»، لکهنو. بعقیده نیکلسون (*Nicholson, Islamica 401-415*) این کتاب را جنید تألیف نکرده است، زیرا یک بخش آن بعد از حیات اوست، یعنی مورخ ۳۹۵ هـ (نک، عبدالقادر، مرجع سابق ص ۶۳). ح - «معالم (یا معالی) الهمم»، نک، *Arberry, Isl. Cult. 1937/95*، عقیده دارد، مؤلف این کتاب ابوالقاسم العارف است (نک، بخش حاضر ص ۴۵)، نک، عبدالقادر، مرجع سابق ص ۶۳. د - رساله در باره طلسمها (رساله فی طلسم)، اسکوریال ۲۷/۹۴۶ (ص ۲۱۱ الف - ۲۱۲ الف). ه - «تدبیر الحجر المکرم»، قاهره (دارالکتب) طب ۱۳۹۶ (در مجموعه). و - «طریقه الجنید التي أخذها عن الحسن البصری فی التقطیر و الحل» کتابخانه دانشگاه استانبول ۶۴۱۵ (ص ۷۳ ب - ۷۴ الف) ۲۲.

۲۲- ابوالحسن بن محمد النوری در بغداد تولد یافت و از اکابر صوفیان شهر محسوب می شد. جنید شخصاً او را تجلیل کرد. بعقیده خطیب بغدادی نوری در معرفت به دقائق تصوف یگانه بود. نوری متعاقب محاکمه صوفیان متهم به زندق به زندان افتاد، اما بعد تیرته شد. او در سال ۲۹۵ هـ/۹۰۷م در بغداد وفات یافت.

مراجع:

سلمی، طبقات الصوفیه (طبع قاهره) ۱۶۹-۱۶۴، (طبع لیدن) ۱۵۱-۱۵۸؛ ابو نعیم، حلیه الاولیاء ۲۴۹/۱۰-۲۵۵؛ خطیب بغدادی، تاریخ بغداد ۳۶/۵-۱۳۰؛ جوزی، المنتظم ۷۷/۶؛ ابن کثیر، البدایه والنهایه ۱۱/۱۰۶؛ *Ritter, Meer.. 393*.

آثار:

۱- «مقامات القلوب» شهید علی ۱/۲۸۲۶ (ص ۵-۱، قرن ۸ هـ)، وهبی ۲/۲۱۵۰ (ص ۱۷-۲۴، ۱۲۱۸ هـ)، حاجی محمود ۱۷/۲۴۱۵ (ص ۵۳ الف - ۵۵ الف، ۱۲۹۴ هـ)، نافذ پاشا ۴۵۷ (ص ۱-۶، قرن ۱۳ هـ).

۲- «شرح کلامه» شرحی است از مؤلف گمنام، ولی الدین ۱۸۲۱ (ص ۸۸ ب - ۹۳ الف، قرن ۹ هـ).

۲۳- ابو عبدالله عمرو بن عثمان بن کُرب المکی از مشاهیر صوفیه در بغداد می‌زیست، کتابهای متعدد در تصوف تألیف کرد، از علمای معتبر در علم اصول فقه بود و در زمرة اصحاب ابو سعید خراز محسوب می‌شد. وی در سال ۲۹۷ هـ/ ۹۱۰ م و به روایتی ۲۹۱ یا ۲۹۶ هـ در بغداد وفات یافت.

مراجع:

سلمی، طبقات الصوفیه (طبع قاهره) ۲۰۰-۲۰۵، (طبع لیدن) ۹۸-۱۹۳؛ ابو نعیم، حلیة الاولیاء ۱۰/۹۶-۲۹۱؛ ابو نعیم، اخبار اصبهان ۲/۲۳؛ خطیب بغدادی، تاریخ بغداد ۲/۲۲۳-۲۵؛ ابن جوزی، المنتظم ۶/۹۳؛ ابن العماد، شذرات الذهب ۲/۲۲۵؛ یافعی، مرآة الجنان ۲/۲۸-۲۲۷؛ زرکلی، الاعلام ۵/۵۳-۲۵۲؛ کحاله، معجم المؤلفین ۸/۱۰-۱۱.

آثار:

عناوین کتابهای او را نمی‌شناسیم، معذک به نظر می‌رسد که قسمتهای معتنابهی به روایت عبدالله بن محمد بن جعفر ابی الشیخ (ف. ۳۶۹ هـ/ ۹۷۹ م) در حلیة الاولیاء مواضع مذکور مضبوط است. در خصوص نامه جنید به وی، نک. بخش حاضرکتاب حاضر ص ۱۴.

۲۴- ابو یعقوب یوسف بن الحسین بن علی الرازی از اهالی ری، صوفی و جهانگرد بود. او درس احمد بن حنبل را استماع کرد و ابو سعید خراز را در سفرهایش همراهی کرد، و در سال ۳۰۴ هـ/ ۹۱۶ م فوت شد.

مراجع:

سلمی، طبقات الصوفیه (قاهره) ۱۸۵-۱۹۱، (لیدن) ۱۷۵-۱۸۲؛ ابو نعیم، حلیة الاولیاء ۱۰/۴۳-۲۳۸؛ تاریخ بغداد، خطیب بغدادی ۱۴/۱۹-۳۱۴؛ ابن کثیر، البداية و النهاية ۱۱/۱۲۶؛ ابن عماد، شذرات ۲/۲۴۵.

آثار:

«جواب یوسف بن الحسین الی الجنید»، شهید علی ۱۳۷۴ (ص ۴۳ الف - ۴۴ ب، قرن ۷ هـ) بخشی از آن در حلیة الاولیاء ۱۰/۲۴-۲۴۱، نک.، عبدالقادر: *The Life...of al-Junaid..*, 62.

۲۵- (= بروکلیمان ۱/۱۹۹، ش ۴) ابو المغیث الحسین بن منصور بن محمی البیضاوی الحلاج نواده یک زرتشتی بود و در بیضا در ایران بسال ۲۴۴ هـ/ ۸۵۸ م تولد یافت. حلاج بین سالهای ۲۶۰ هـ/ ۸۷۳ - ۲۸۴ هـ/ ۸۹۷ م نزد صوفیان ذیل بسر برد: سهل التستری، عمرو بن عثمان المکی و الجنید، سپس از آنان جدا شد و عازم سفرهای پیاپی در سراسر مناطق اسلامی تا هندوستان گردید. او همه جا افکار صوفیانه خود را ترویج می‌کرد و در این سفرها با قرامطه ارتباط یافت و با رازی پزشک معروف آشنا شد و از وی فلسفه یونان و شاید برخی از

موضوعات علوم طبیعی را فراگرفت. سپس حلاج مدتی در ترکستان مهد اصلی تصوف اقامت گزید، که در آنجا اختلاط شدید مذاهب و بخصوص وجود عناصر هندی زمینه پیدایش و توسعه تصوف اسلامی را فراهم کرده بود (نک.، هارتمن در: مجله اسلام ۶/۶۸). حلاج به قصد انجام حج به مکه رفت و سپس در سال ۲۹۵ هـ/۹۰۸ م به بغداد عزیمت نمود. او در این زمان پیروان و شاگردان زیادی داشت که تصور می‌کردند که او قدرت خارق العاده‌ای دارد. نزد حلاج، شاگرد جنید، اتحاد جای توحید را گرفت و وصول به معنی ارتباط با خدا به حلول در ذات الهی مبدل شد. حلاج در سال ۳۰۱ هـ/۹۱۳ م به مدت هشت سال در بغداد زندانی شد. حمایت مادر خلیفه مقتدر بالله و مساعی‌اش برای نجات حلاج کینه و عناد وزیر را نسبت به وی برانگیخت. سرانجام حلاج بعد از یک محاکمه هفت ماهه در ۳۰۹ هـ/۹۲۲ م محکوم به اعدام گردید. او با صلابت حیرت‌انگیزی به اعدام تن داد. بعد از حلاج شاگردانش در اطراف ابو عماره الهاشمی در اهواز و فارس الدینوری در خراسان فراهم آمدند (نک. ماسینیون، دائرة المعارف اسلامی (طبع اول) ۲/۲۵۴).

مراجع:

- مسعودی، التنبيه والاشراف ۳۸۷؛ ابن ندیم، الفهرست ۹۲-۱۹۰؛ سلمی، طبقات الصوفیه (قاهره) ۳۰۷-۳۱۱ (لیدن) ۳۰۸-۳۱۱؛ خطیب بغدادی، تاریخ بغداد ۸/۱۱۲-۱۴۱؛ عریب، صلة تاریخ طبری ۸۶-۱۰۶؛ ابن خلکان، وفيات الاعیان ۱/۱۸۳؛ ابن جوزی، المنتظم ۶/۱۶۰-۱۶۴؛ ابن اثیر، لیاب ۱/۳۳۰؛ ذهبی، دول الاسلام ۱/۳۷؛ ابن کثیر، بداية والنهاية ۱۱/۱۳۲-۱۴۴؛ ابن حجر، لسان المیزان ۲/۱۴-۳۱۵؛ یافعی، مرآة الجنان ۲/۵۸-۲۵۳.
- A. von Kremer, *Geschichte der herrschenden Ideen des Islam*, 70-73; P. Paquignon, *Deux anecdotes sur al-H.* in: *RMM* 7/1909/428-432; Kratschkovsky, *Razskas sovremennika ob al-Khalladzhe*, *ZVO* 21/1911-1912/0127-0141; L. Massignon, *La Passin d'al-Hallaag et l'ordre des Halladjyyah*, in: *Mel. H. Derenbourg* 1909/311-322; *Idem.*, *Le Phantasme des cruifite dooctes et Satan selon les Yezidis*, *RHR* 63/1911/195-207; *Idem.*, *La Survie d'al-H.*, *Tableau chronologique son influence apres sa mort*, *BEO* 11/1945/131143; Goldziher, *al-Hus. b. Mansur al-H.*, *Islam* 6/1913/165-169; Lammens, *al-H. un mystique musulman, au IIIe siecle de l'Higrie*, in: *Rech. sci. rel.* 5/1914/123-135; V. Ivanov, *Nouveaux documents Persans concernant al-Hallag*, in: *RMM* 58/1924/261-67; G. Ahllbert, *Tow Moslem Saints and Mystics = 1- al-Hallaj*, *MW.* 15/1925/59-62. L. Gothier, *El-H. et Le Panthéisme*, *RHR* 91/1925/77/96; M. Horten, *Philologische Nachprüfung von Übersetversuchen mystischer Text des H. (st. 922)*, *ZDMG* 82/192823-41; O.H. Thompson, *al-Hallag, Saint and Martyr*, *MW* 19/1929/ 383-402; A.K. Germanus, *Isl.Rev.*

44/1955/14-16; L. Massignon, *La Passion d'al-Hallaj, 1922*, 1-80; *Idem., Etude sue les (isnad) ou chaines de fondamentales dans la tradition Musulmane hallagienne, Paris 1946*, in: *Melanges F. Grat, 1/385-420*; Goldziher, *Mem. Vol. 1/252-279*; R. Arnaldez, *Hallaj ou la Religion de la Croix, Paris 1964*.

تألیفات دربارهٔ .. حلاج

شاگردان حلاج سخنان، داستانهای و اخبار زندگی اش را گردآوری کرده بودند. مقتبساتی از آن در آثاری که بر اساس همان مجموعه‌ها تهیه شده، موجود است، برای مثال:

«کتاب اخبار الحلاج» از مؤلف گمنام که به احتمال زیاد در قرن چهارم هجری تألیف شده است، نسخه‌های خطی آن، سلیمانیه ۱۰۲۸ (ص ۳۵۶ ب-۳۵۸ ب، قرن ۱۰ ه) موصل مدرسه احمد خیاط، مجموعه ۳۵ (۱۳۶۵ ه)، قازان، کتابخانه مرکزی شرقی، فنون شتی ۶۸ (۵۲ ورق)، تیمور (قاهره) تاریخ ۱۱۲۹۱ (۱۳۴۱ ه)، موزه بریتانیا، ذیل ۹۶۹۲ (ص ۳۱۷ الف - ۳۴۳ الف، قرن ۹ ه)، برلین ۳۴۹۲ (ص ۴۱ الف-۴۳ ب)، پاریس، کتابخانه شخصی ماسینیون فقید (ص ۱۴ ب - ۱۵ الف، قرن ۹ ه)، تهران، دانشکده ادبیات ۹۰ د (نک، فهرست ۱۵)؛ تصحیح و نشر «کتاب اخبار حلاج» به وسیله ماسینیون، پاریس ۱۹۱۴، طبع دوم به اهتمام ماسینیون و پ. کراوس، پاریس ۱۹۳۶، چاپ افست بغداد ۱۹۶۲، نک، S. Pines, *Orientalia 7/1938/333-342*. طبع سوم با تجدیدنظر و تکمیل، ماسینیون، پاریس ۱۹۵۷.^{۲۵}

«بدایه حال الحلاج و نهایت» تألیف ابو عبدالله محمد بن عبدالله بن باکویه (ف. ۴۲۸ ه/۱۰۳۷ م، نک، بروکلیمان، ذیل ۷۷۰/۱)، ظاهریه، مجموع ۸۱ (ص ۹۶-۱۰۹، سماع از ۵۵۳ ه، نک، العش ۲۸۶) تصحیح و نشر از ماسینیون بر اساس نسخه ظاهریه: *Massignon, Qautre Text, Paris 1914* و نیز نک، ماسینیون، اخبار حلاج، پاریس ۱۹۵۷، ۸۳-۸۹.

«ترجمة الحلاج» مقتبس از کتاب «العبر» تألیف ذهبی (ف. ۷۴۸ ه/۱۳۴۸ م، نک، بروکلیمان ۴۶/۲)، ظاهریه مجموع ۱۲ (ص ۸۳۹ ه، نک، العش ۲۸۶).

«قصه حسین الحلاج و ما جرى له حين ثار فيه الوجد»، پاریس ۱۶۱۸ (ص ۱۸۹-۱۹۲، قرن ۱۱ ه) بیروت^{۲۶}، طلعت (قاهره) ۴۵۲۸ (ص ۲۰-۲۸، ۱۱۱۳ ه) ماسینیون که این کتاب را منتشر کرده است، به دو نسخه دیگر بدون ذکر جای آن اشاره می‌کند، در: هدیه تولد به نیبرگ، استکهلم ۱۹۵۴/۱۰۲-۱۱۷. - در بارهٔ اجزاء کتاب فریدالدین عطار (ف. ۶۱۷ ه/۱۲۲۰) نک،

Massignon, L'Oeuvre hallagienne d'Attar, REI 1944/117-144.

فهرست تعداد رسالات حلاج از مؤلف گمنام، برلین ۱۵ (۲۶ ب).

رساله بفارسی «ذکر آن غرقای دریای موج حسین منصور» از مؤلف گمنام، محمد بوهار (کلکته) ۴/۳۳۳ (ص ۳۰۹-۳۱۴).

کتاب به فارسی از مؤلف گمنام «مجلس منصور الجلاج و شمس تبریزی و ملای رومی (جلال الدین)، کتابخانه متعلق به پاپ، واتیکان، نسخه‌های خطی فارسی ۷۲۱. ترجمه به فرانسه از فرهدی در مجله پژوهش‌های اسلامی. *REI* (1955/69-91)
آثار:

۱- «کتاب الطواسین»، موزه بریتانیا، ذیل ۹۶۹۲ (ص ۳۱۷ الف - ۳۲۲ ب، قرن ۹-۱۰ هـ)، ولی الدین ۳/۲۱۸۷ (ص ۱۱۸ الف - ۱۲۱ ب، قرن ۷ یا ۸ هـ)، مشهد ۴/۱۳۲ حکمت ۶۶۳ (۱۰ ورق، ۵۸۱ هـ نک، مجله معهد المخطوطات العربية ۶/۳۲۹)، ترجمه و تفسیر به فارسی از روزبهان البقلی (فوق. ۶۰۶/۹۱۲۰۹ م)، نسخه مراد ملا، پاریس ۳۷۹۱۳.

۲- اشعار جلاج «قصیده: رأیت ربی» (= بروکلیمان، ذیل، ش ۳)، پاریس ۱۲۳۰ (ص ۱۰۶-۱۰۷، نک، وایدا ۵۴۶). این قصیده به انضمام قصیده دیگر، لاله لی ۳۷۴۵ (ص ۱۸۵ الف - ۱۸۸ ب، قرن ۱۲ هـ)، ایا صوفیه ۲۱۴۴ (ص ۱۵۱ ب - ۱۵۳ ب، همانجا، ۲۶۵۰ (ص ۱۰۰ الف - ۱۰۵ ب)). ماسینیون قطعات دیگری را نیز جمع آوری، به فرانسه ترجمه و منتشر کرده است، تحت عنوان دیوان الجلاج در: *JA 218/1931/1-158, Paris 1955*. همین مؤلف تحقیقات جدید در باره دیوان جلاج و منابع آن انجام داده است، در: مجموعه اهدائی به فواد کوپرلی، استانبول ۳۵۱/۱۹۵۳-۳۶۱.

۳- «کتاب السیهور فی نقد الدیهور»^{۲۸} (= بروکلیمان، تاریخ ش ۳)، به گفته کراچکوفسکی، نسخه لنینگراد، مجموعه فرکویچ ۴۸۸۵ (نک، ماسینیون، یاد نامه گولدتسیهر ۱/۲۵۲).

رسالاتی که باید اصالت آنها مورد تحقیق قرار گیرد:

۴- «بستان المعرفة من کلام قدوة المحققین منصور الجلاج»، سلیمانیه ۱۰۲۸ (ص ۳۵۴ ب - ۳۶۱ الف، قرن ۱۲ هـ)، مشهد ۴/۱۳۲ حکمت ۶۶۳ (در یک مجموعه، ۲ ورق، ۵۸۱ هـ).

۵- «وصیه»، قلیچ علی ۴/۶۲۵ (۱۲۰ ب).

۶- «رسالة فی الاکسیر» به روایت ابوالعباس احمد بن الحسن الشطوی البغدادی، شاگرد جلاج، نور عثمانیه ۳/۳۶۳۳ (ص ۳۲ الف - ۳۴ الف، قرن ۱۰ هـ)، دانشگاه استانبول ۶۱۵۶ (ص ۸۰ ب - ۸۴ الف، قرن ۱۲ هـ) شروع می شود با: «ابوالعباس ... و دتت أن أعلم أصل الإکسیر ان كان من المعادن أو من الحيوان أو من النبات ...».

۷- «رسالة فی الصنعة» ترجمه فارسی آن موجود است، سرای احمد ۳، ۸/۲۰۷۵ (ص ۷۶

ب - ۷۹ ب، ۷۴۰ هـ).

۲۶- (= بروکلیمان ۱/۱۹۹، ش ۵) ابو عبدالله محمد بن علی بن الحسن (یا حسین) بن بشر الحکم ترمذی در آغاز قرن سوم هجری در ترمذ تولد یافت، در جوانی تفسیر، حدیث و فقه آموخت. بنا بر اظهار خودش ابتدا در سن بیست و هشت سالگی طی سفر حج به تصوف گرایش

یافت. او در مراجعت در سلک صوفیان در آمد، و در عین حال آثار زیادی تألیف کرد. ترمذی در سال ۲۸۵ هـ/ ۸۹۸ م مجبور به ترک زادگاه خود گردید، زیرا در کتاب «ختم الاولیاء» ادعا کرده بود که اولیاء نیز خاتم دارند، مثل پیامبر (ص) که خاتم انبیاء است. از حکیم ترمذی در نیشابور به گرمی استقبال شد. به عقیده ماسینیون او سعی کرده است تعالیم مختلف گنوسی را با روش اهل سنت تفسیر کند و عبادات و فرائض را با روش عقلی توضیح دهد (نک.، دائرةالمعارف اسلامی، طبع اروپا ۴/۸۶۳). شاگردان و پیروان ترمذی مکتب تصوف او را حکیمیه نامیدند. محی الدین بن عربی که ۳۰۰ سال بعد از حکیم ترمذی می‌زیست، از مشهورترین شیفتگان و شاید نیز پیروان وی بود. سال فوت حکیم ترمذی به تحقیق دانسته نیست، به عقیده ابن حجر، لسان المیزان ۵/۳۰۸-۳۱۰، ترمذی در سال ۳۱۸ هـ/ ۹۳۰ م هنوز در قید حیات بوده است، و به گفته ذهبی، تذکره الحفاظ ۶۴۵، در سن هشتاد سالگی فوت شد.

مراجع:

الترمذی، بدء الشان در: مجله مشرق ۱۹۶۱/۵۵-۲۴۵-۲۷۶؛ سلمی، طبقات الصوفیه (قاهره) ۲۱۷-۲۲۰، (لیدن) ۲۱۲-۲۱۵؛ ابو نعیم، حلیة الاولیاء ۱۰-۲۳۲-۲۳۵؛ هجویری، کشف المحجوب ۱۷۷، ۱۷۹، ۲۶۵؛ ذهبی، تذکره الحفاظ ۶۴۵؛ سبکی، طبقات الشافعیة ۲/۲۰؛ زرکلی، الاعلام ۷/۱۵۶؛ کحاله، معجم المؤلفین ۱۰/۳۱۵. و نیز:

Amedroz, in: JRAS/1912/584; Massignon, lexique..., 286-94; Idem., Texts inedits 33-39; Arberry and Adulqadir, orwort zur K. ar-Riyada, Kairo 1947; O. Yahya, L'Oeuvre de Tirmidi..., In: Mel. Massignon III/1957/411-478; N.L. Heer, Some Biographical and Bibliographical in: The World of Islam, 1959/121-134. Notes on al-Hakim al-Tirmidi,

آثار:

- ۱- «ختم الاولیاء» این کتاب مهم‌ترین اثر ترمذی محسوب می‌شود، فاتح ۵۳۲۲ (ص ۱۵۳ ب-۱۶۸، ۹۴۷ هـ) کتاب به اهتمام عثمان یحیی در مجله مشرق ۵۴/۱۹۶۰/۳۸۷-۴۷۰ منتشر گردید. شرح بر ختم الاولیاء از محیی الدین بن عربی (نک.، الفتوحات مؤلف ۲/۳۹-۱۳۹)، تحت عنوان «جواب المستقیم» بایزید ۳۷۵۰ (۲۴۰ الف-۲۵۳ الف، قرن ۹ هـ) شرح بر آن از مؤلف گمنام با عنوان: «المسائل الروحانية» اسکندریه ۳۷۳۴ ج ۱۲۲۶ ورق، نک.، فهرس معهد المخطوطات العربیه ۱/۱۶۹)، نک.، عثمان یحیی، ش ۳۶، هیر ۲۹.
- ۲- «علل العبودية» = «علل الشریعة» = «کتاب العلل» ترمذی در این اثر از فرائض تحلیل عقلی می‌کند، و از این رو این رساله تکفیر شده است. برلین ۳۵۰۴ (۵۸ ورق، حدود ۶۰۰ هـ) ۲۹- . نسخه‌هایی که بروکلیمان به آن دسترسی نداشته است: بوسا، حجاجی زاده ۴/۸۰۶ (ص ۷۶ ب-۱۰۲ ب، ۷۱۴ هـ) پایان آن ناقص است، نک.، عثمان یحیی ش ۳۱، هیر ۲۴)، یوزغات ۲/۶۱۳ (ص ۲۵ الف-۱۴۰ ب، قرن ۹ هـ).

۳- «کتاب الأکیاس والمغترین» مشتمل بر نمونه‌های حیلہ در مسایل دینی است که طبق مشاغل مرتب شده اند و انواع مختلف نفاق را مفتضح و به حیلہ‌های متشرعین حمله می‌کند (دائرة المعارف اسلامی، طبع اول، ۸۶۳/۴، و نیز ماسینیون، *Lexique*² 287)، ظاهریه، تصوف ۱/۱۰۴ (ص ۱-۱۵۵)، قرن ۷ هـ نک.، فهرس معهد المخطوطات العربیة (۱۷۸/۱)، لایپزیک ۷/۲۱۲، آنکارا، صائب ۱۵۷۱ (ص ۶۹ ب - ۱۲۹ ب، ۵۹۳ هـ نک.، *Ritter, Oriens 3/31*، مجتبی مینوی در: مجله دانشگاه تهران ۴/۱۹۵۷/۴۸-۴۹). - نسخه‌هایی که بروکلیمان به آن دسترسی نداشته است: دانشگاه لندن ۲۱۹۷ (فقط ۲)، نک.، عثمان یحیی ش ۶، هیر ۴۳.

۴- «ریاضة النفس» = «کتاب الریاضة فی تعلق الامر بالخلق»، ظاهریه، تصوف ۵/۱۰۴ (۳۰۸-۳۷۷، نک.، فهرس معهد المخطوطات العربیة (۱۰۸/۱)، پاریس ۵۰۱۸ (ص ۱۰۱-۱۱۰)، قرن ۶ هـ نک.، و ایذا ص ۶۱۳)، اسعد افندی^{۳۰} ۱۴۷۹ (اکنون در موزة اوقاف است، ش ۲۰۳۲، ص ۲۷۲-۲۸۶، ۱۱۲۰ هـ)، صائب، آنکارا ۱۵۷۱ (ص ۲-۱۱، ۵۹۳ هـ نک.، *Ritter, Oriens 3/31* و نیز، مینوی، مجله دانشگاه تهران ۴/۱۹۵۷/۴۸-۴۹)، چستربیتی ۴/۴۴۵۹ (ص ۴۲-۶۶، ۸۸۸ هـ) به اهتمام علی الحسینی در مجله دانشکده ادبیات اسکندریه ۳/۱۹۴۶ منتشر شده است، نک.، عثمان یحیی ش ۲۷، و نیز ش ۳، هیر ۴۵. طبع الریاضة.. به اهتمام آربری و عبدالقادر، قاهره ۱۹۴۷.

۵- «جواب کتاب (عثمان بن سعید) من الری» ظاهریه تصوف ۲/۱۰۴ (ص ۱۶۹-۱۷۷)، قرن ۷ هـ نک.، فهرس معهد المخطوطات العربیة ۱/۱۵۴، صائب، آنکارا ۱۵۷۱ (ص ۴۸-۶۹، ۵۹۳ هـ نک.، *Ritter, Oriens 3/33* و نیز، مجتبی مینوی، مجله دانشگاه تهران ۴/۱۹۵۷/۴۸-۴۹، سؤالات مفرد متعدد که عثمان یحیی ش ۵۰-۵۲، ۵۵، ۵۷، ۶۲، ۶۴-۷۰، ۷۲-۸۷، هریک را جداگانه ذکر می‌کند، به عقیده ماسینیون (نک.، عثمان یحیی، ذیل ۱) در زمره جوابهای ترمذی به سؤالات عثمان بن سعید است.

۶- «بیان الکسب»، ظاهریه، تصوف ۳/۱۰۴ (ص ۲۱۸-۲۴۳)، قرن ۷ هـ نک.، فهرس معهد المخطوطات العربیة ۱/۱۵۰، و نیز، *Massignono, Lexique 288*، عثمان یحیی ش ۱۴، هیر ۱۳.

۷- «مسائل» = «کتاب أجوبة المسائل التي سئل عنها المصنف الحكيم»، الظاهریه تصوف ۴/۱۰۴ (ص ۲۲)، قرن ۷ هـ نک.، فهرس معهد المخطوطات العربیة (۱۹۹/۱)، آنکارا، صائب ۱۵۷۱ (ص ۱۳۰-۱۵۱، ۵۹۳ هـ نک.، *Ritter, Oriens 3/34*؛ و نیز، مجتبی مینوی، مرجع سابق، ص ۴۸-۴۹؛ عثمان یحیی ش ۵، ۴۲، هیر ۵)، ولی الدین ۵/۱۷۵۹ (۱۸) ورق، قرن ۷ هـ نک.، فهرس معهد المخطوطات العربیة ۱/۱۴۵). - نسخه‌هایی که بروکلیمان به آن دسترسی نداشته است: لایپزیک ۲/۲۱۲ (نک.، *Arebry, RSO13/1940/315-323*).

۸- «کتاب التوحید» (= بروکلیمان، ذیل ش ۹) نسخه‌هایی که بروکلیمان به آن دسترسی نداشته است: بنگال ۱۱/۱۰۵۶ (ص ۱۵۷-۱۶۸، قرن ۱۲ هـ)، هجویری، الکشف ص ۱۴۱، آن را نقل

کرده است.

۹- «نوادیر الاصول فی معرفة الاخبار الرسول» (= بروکلیمان، ذیل ش ۱۲)، مادرید ۴۶۸ (۱)، ۱۹۶ (ورق)، کوپرلی ۴۶۴ (۲۹۶ ورق، قرن ۱۱ هـ) بنی جامع ۳۰۲ (۲۸۰ ورق، ۱۳۰۹ هـ نک.، فهرس معهد المخطوطات العربیة ۱/۱۱۳)، سلیم آغا ۴۰۷ (ج ۱/ ص ۱-۱۲۸، قرن ۱۱ هـ)، تونس، زیتونیه ۲۱۸/۲ ش ۱۰۹۳ (۱۷۹ ورق، ۱۰۲۶ هـ)، ۱۰۹۴ (۲۰۱ ورق، ۱۲۳۵ هـ)، قاهره ۲، ۳۷۳/۱، تصوف ۱۹۴ م. - نسخه‌هایی که بروکلیمان به آن دسترسی نداشته است: شهید علی ۵۹۵ (۲۴۹ ورق، قرن ۱۰ هـ)، حمیدیه ۴۰۶ (۳۷۵ ورق، ۱۰۷۰ هـ)، فیض الله ۵۵۶ (۱۹۲ ورق، ۸۴۵ هـ)، ۵۵۷ (۳۳۸ ورق)، کوپرلی ۴۶۵ (۲ جلد، ۴۳۵ ورق، ۱۰۸۱ هـ)، مراد ملا ۱۳۲۴ (۳۲۶ ورق، ۸۹۸ هـ)، ایضاً ۱۳۲۵ (۲۵۲ ورق، ۱۱۰۰ هـ)، عاطف ۱/۶۴۳ (۱-۲۶۱ ب، ۸۶۴ هـ) ولی الدین ۷۹۶ (۳۲۰ ورق، ۹۹۴ هـ)، سرای احمد ۳، ۶۱۰ (ج ۱، ۲، ۱۹۶ ورق، ۲۳۳ ورق، ۶۸۳ هـ)، ایضاً ۶۷۰ (۲۵۸ ورق، ۸۳۰ هـ)، محمد بخاری ۹۴ (۲۱۷ ورق، ۱۰۹۱ هـ)، قونیه، یوسف آغا ۶۷۷۹ (۲۶۹ ورق، قرن ۷ هـ)، چستریتی ۳۵۵۷ (ص ۱-۲۸۴ الف، قرن ۶ هـ)، برلین شرقی ۱۹۵۸ (جلد دوم)، دانشگاه لندن ۲۱۹۷۷، طلعت، قاهره، حدیث ۷۰۴ (۸۴ ورق، قرن ۱۰ هـ)، ایضاً ۷۸۰، الکتانی، رباط ۱۷۴ (ج ۱، ۱۵۲ ورق) به تصحیح و تحشیه جلال الدین السیوطی، استانبول ۱۲۹۴ هـ، ولی الدین ۵۷۵ (۳۷۳ ورق، قرن ۹ هـ) به احتمال زیاد مصطفی بن اسماعیل الدمشقی (در سال ۱۲۹۴ هـ/ ۱۸۷۷ م هنوز می‌زیسته است) این تعلیقات را با عنوان: «میرقاة الوصول» جمع آوری و ضمیمه اصل اثر منتشر کرد، استانبول ۱۲۹۴.^{۳۱}

۱۰- «کتاب الفروق و معنی الترادف» (= بروکلیمان، ذیل ش ۱۳)، این رساله می‌خواهد ثابت کند که در واقع مترادف در معنی لغات وجود ندارد، نک. ماسینیون، دائرة المعارف اسلامی طبع اول، ۸۶۳/۴، ایاصوفیه ۱۹۷۵ (۱۰۲ ورق، قرن ۶ هـ)، اسعد افندی ۵/۱۴۷۹ (اکنون در موزة اوقاف قرار دارد، ۲۰۳۲، ص ۱-۷۲، ۱۱۱۹ هـ)، پاریس ۵۰۱۸ (ص ۵۴-۱۰۰، قرن ۸ هـ نک.، وایدا ۲۴۴، عکس این نسخه، قاهره ذیل ۲/۲۴۰). - نسخه‌هایی که بروکلیمان به آن دسترسی نداشته است: کوتاهیه، وحید پاشا ۲۲۵۱ (ص ۱-۱۱۹، ۶۱۰ هـ)، قونیه، یوسف آغا ۳۱۷۹ (۱۴۶ ورق، ۶۸۰ هـ)، مراکش ۹۹، بلدیة اسکندریه ۳۵۸۶ ج ۶۷ (۶۷ ورق، ۵۹۱ هـ نک.، فهرس معهد المخطوطات العربیة ۱/۱۷۴)، نک.، عثمان یحیی ش ۲۲، هیر ۱۷.

۱۱- «شرح الصلاة و مقاصدها» (= بروکلیمان، ذیل ش ۱۷)، اسعد افندی ۱۷۴۹ (اکنون در موزة اوقاف است، ۷۳-۱۲۸، ۱۱۱۹ هـ)، پاریس ۵۰۱۸ (ص ۲ ب-۳۶ ب، قرن ۸ هـ نک.، وایدا ۶۴۳، عکس این نسخه در قاهره ذیل ۲/۱۰۲)، نک.، عثمان یحیی ش ۹۶، هیر ۴۶.

۱۲- «کتاب الحج و اساراه» (= بروکلیمان، ذیل ش ۱۸)، پاریس ۵۰۱۸ (ص ۳۶ ب-۵۰ ب، قرن ۸ هـ نک.، وایدا ۳۷۰) و نیز، عثمان یحیی ش ۲۵، هیر ۲۰.

۱۳- «الاحتیاطات»^{۳۳}، پاریس ۵۰۱۸ (ص ۵۱-۵۲، قرن ۸ هـ نک.، وایدا ۳۹۸، نسخه عکسی

- قاهره، ذیل (۲۱/۱)، نک.، عثمان یحیی ش ۳۰، هیر ۲۲.
- ۱۴- «الجمل اللازم معرفتها» (=بروکلمان، ذیل ش ۲۰)، پاریس ۱۸ ۴/۵۰ (ص ۵۳-۵۴)، قرن ۸ هـ نک.، وایدا ۳۵۸، نسخه عکسی، قاهره ذیل ۲، ۲۳۵) منچستر ۳۹۹ (ص ۷۰-۷۳)، نک.، فهرست ۱۰۶، نک.، عثمان یحیی ش ۳۴، هیر ۲۶.
- ۱۵- «عرش الموحدين» (=بروکلمان، ذیل ش ۲۱)، پاریس ۱۸ ۷/۵۰ (ص ۱۱۰-۱۱۳)، قرن ۸ هـ نک.، وایدا ۲۷۱، و نسخه عکس قاهره، ذیل ۲، ۱۲۳، اسعد افندی ۱۴۷۹^{۳۳} (اکنون در موزه اوقاف است، ش ۲۰۳۲، ۱۱۲۰ هـ)، صائب، آنکارا ۴۸۲۴ (۳۰ ورق، ۱۳۰۰ هـ)، ایضاً ۵۵۱۸ (ص ۱ الف- ۲۴ الف، قرن ۱۴ هـ)، نک.، عثمان یحیی ۱۰ ش، هیر ۹، نک.، سباط، المنتخب مما فی خزائن الكتب به حلب، قاهره ۱۹۴۶ م.
- ۱۶- «كتاب الأعضاء والنفس» (=بروکلمان، ذیل ش ۲۲)، اسعد افندی ۱۴۷۹ (اکنون در موزه اوقاف ش ۲۰۴۲، ص ۱۳۳ ب- ۱۵۸ الف، ۱۱۱۸ هـ ناکامل)، پاریس ۱۸ ۸/۵۰ (ص ۱۱۳-۱۳۰)، قرن ۸ هـ نک.، وایدا ۲۴۶، نسخه عکس قاهره ذیل (۶۱/۱)، نک.، عثمان یحیی ۴ ش، هیر ۹.
- ۱۷- «منازل العباد والعبادة» «منازل القاصدين الى الله» (=بروکلمان، ذیل ش ۲۳)، اسعد افندی ۱۴۷۹ (اکنون در موزه اوقاف ش ۲۰۳۲، ص ۱۵۹ ب- ۱۶۷ ب، ۱۱۱۸ هـ نسخه عکس، قاهره ذیل ۳/۱۰۸)، پاریس ۱۸ ۹/۵۰ (ص ۱۳۶/۱۳۰)، نک.، وایدا ۴۴۹، نسخه عکس قاهره ذیل ۱۰۸/۳)، آنکارا، صائب ۱۵۷۱ (ص ۲۲۰- ۲۳۸، ۵۹۳ هـ نک.، *Ritter, Oriens 3/35* و نیز مجتبی مینوی، مرجع سابق ۴۸-۴۹، نک.، عثمان یحیی ۴۰ ش، هیر ۳۰.
- ۱۸- «كتاب العقل و الهوى» (=بروکلمان، ذیل ش ۲۴)، اسعد افندی ۱۴۷۹ (اکنون در موزه اوقاف ش ۲۰۳۲، ص ۱۶۸ الف- ۱۷۳ الف، ۱۱۱۸ هـ نسخه عکس، قاهره ذیل ۱۳۲/۲)، پاریس ۱۸ ۵۰ (ص ۱۳۶ ب- ۱۳۹ ب، قرن ۸ هـ نسخه عکس، قاهره، مرجع سابق)، نک.، عثمان یحیی ۹ ش، به اهتمام اس.، فرات، استانبول، مجموعات شرقیه ۹۴/۵-۱۲۳.
- ۱۹- «كتاب المنهيات و كل ما وُجدَ (من) حديث بالنهاي» اسعد افندی ۱۴۷۹ (اکنون در موزه اوقاف ش ۲۰۳۲، ص ۲۳۲ الف- ۲۷۰ الف، ۱۱۱۸ هـ نسخه عکس، قاهره ذیل ۲/۲۴۹)، پاریس ۱۸ ۱۲/۵۰ (ص ۱۸۵ ب- ۲۱۲ ب، قرن ۸ هـ نک.، وایدا ۵۰۴، نسخه عکس، دارالکتب قاهره)، نک.، عثمان یحیی ۴۱ ش، هیر ۳۱.
- ۲۰- «كتاب الامثال من الكتاب و السنة» (=بروکلمان، ذیل ش ۲۶)، اسعد افندی ۱۴۷۹ (اکنون در موزه اوقاف ش ۲۰۳۲، ص ۱۷۴ الف- ۲۳۱ الف، ۱۱۱۸ هـ نسخه عکس، قاهره ذیل ۷۸/۱)، پاریس ۱۸ ۵۰ (ص ۱۴۱-۱۸۵)، قرن ۸ هـ نک.، وایدا ۲۵۸، نسخه عکس، دارالکتب قاهره)، نک.، عثمان یحیی ۷ ش، هیر ۷. - نسخه ای که بروکلمان بدان دسترسی نداشته است، تحت عنوان: «الامثال لاهل الحقائق»، بنگال ۱۰۵۶ (ص ۱-۸۱، قرن ۱۱ یا ۱۲ هـ).

- ٢١- «کتاب ادب النفس» (=بروکلمان، ذیل ش ٢٧)، اسعد افندی ١٣١٢ (ص ١ الف -٣٢- ١٢٣٨ هـ، نک، فهرس معهد المخطوطات العربية ١/١٥٩، نک، مجتبی مینوی، مرجع سابق ٥٣-٥٤)، نک، عثمان یحیی ٣ ش، هیر ٢.
- ٢٢- «کتاب غور الامور» (=بروکلمان، ذیل ش ٢٨)، اسعد افندی ١٣١٢، ص ٣٣ الف -٨٧- ١٢٣٨ هـ، نک، فهرس معهد المخطوطات العربية ١/١٨٢، نک، م. مینوی، مرجع سابق ٥٣-٥٤)، نک، عثمان یحیی ٢٤ ش، هیر ١٩.
- ٢٣- «کتاب الادعیه والطلسمات والعزائم» به زبان فارسی، ایاصوفیه ١٨١٤ (ص ١-٤٠، قرن ١٠ هـ)، نک، عثمان یحیی ٢٦ ش، هیر ٤.
- ٢٤- «کتاب العلوم» مؤلف آن رادر کتاب الاکیاس خود نقل کرده است، نک، عثمان یحیی ش ١٠٦. - نسخه‌ای که بروکلمان به آن دسترسی نداشته است، تحت عنوان: باب صفت العلم فی الاسماء و الحروف المعجمة» بنگال ٢/١٠٥٦ (ص ٨٢-٨٨، قرن ١١ هـ).
- ٢٥- «کتاب صفة القلوب و احوالها و هیئة ترکیبها» برلین ٣١٣٠ (ص ٩١-٩٤)، قسطنطونی ٧/٢٧١٣ (ص ٢٢٠ الف -٢٢٦ الف، ٦٧٥ هـ)، به اهتمام آربری و علی حسن عبدالقادر، قاهره ١٩٤٧، نک، عثمان یحیی، ش ١٩.
- ٢٦- «شرح سؤالات فی التعبیرات (التدبیرات) الإلهیة» تونس، زیتونیه ٣، ١٨٠، ش ١٥٨٩ (در یک مجلد ٥٩ ورق، نک، عثمان یحیی، ش ٩٨).
- ٢٧- «کتاب فی بیان الفرق بین الصدر والقلب والفؤاد واللّب» (=بروکلمان، تاریخ ش ٢٠)، قاهره ٢، ٣٤٥/١، تصوف ٣٦٧ (در یک مجلد)، نک، عثمان یحیی ش ١٢، هیر ١٢، به اهتمام هیر، قاهره ١٩٥٨.
- ٢٨- «المسائل المکنونة» (=بروکلمان، تاریخ ش ١ب)، اسکندریه بلدییه ٣٥٨٥ ج/١ (١-١٤٨، ٥٩٣ هـ، نک، فهرس معهد المخطوطات العربية ١/١٩٢، نسخه عکس، کتابخانه دانشگاه قاهره ٢٦١٦٧، قاهره ذیل ٣، ٥٦-٥٧). - نسخه‌ای که بروکلمان بدان دسترسی نداشته است: لایپزیک ٢١٢ (٢٢٧ ورق، ٦١١ هـ)
- ٢٩- «الرد علی المعطله» (=بروکلمان، تاریخ ١ ج)، اسکندریه بلدییه ٣٥٨٥ ج/٣ (ص ٨٠-١٢٥، ٥٩٣ هـ، نک، فهرس معهد المخطوطات العربية ١/٢٥، نسخه عکس، قاهره ذیل ٣٤٧/١)، نک، عثمان یحیی ٩٢ ش، هیر ٤٤.
- ٣٠- «کتاب بیان العلم» (=بروکلمان، تاریخ ش ٣٣)، آنکارا، صائب ١٥٧١ (ص ١٢-٢٤، ٥٩٣ هـ، نک، *Ritter, Oriens 3/31*، مجتبی مینوی مرجع سابق ٤٨-٤٩)، نک، عثمان یحیی ش ١٣، هیر ١٣.
- ٣١- «المسائل فی النیة» (=بروکلمان، تاریخ ش ٣٤)، آنکارا، صائب ١٥٧١ (ص ٢٤ ب - ٢٥ ب، ٥٩٣ هـ)، نک، ریتز، مرجع سابق ٢٢، نک، عثمان یحیی ش ٥١.

- ۳۲- «الفرق بين الآيات والكرامات» (=بروکلمان، تاریخ ش ۳۶)، آنکارا، صائب ۱۵۷۱ (ص ۱۵۲ ب ۱۷۷-ب، ۵۹۳ هـ)، نک، ریتز، مرجع سابق، ایضاً مینوی، مرجع سابق، نک، عثمان یحیی ش ۲۱. - نسخه‌ای که بروکلمان بدان دسترسی نداشته است، یک بخش با عنوان «کتاب الفرق بین المعجزات و الکرامات» بنگال ۲/۱۱۱۶ (ص ۲۹-۳۵، ۱۳۰۳ هـ).
- ۳۳- «کتاب الحقوق» (=بروکلمان، تاریخ ش ۳۷)، آنکارا، صائب ۱۵۷۱ (ص ۱۷۷-۲۰۹، نک، ریتز، همانجا، مینوی، مرجع سابق، عثمان یحیی، ش ۲۹).
- ۳۴- «بدء الشأن الحكيم الترمذی» (=بروکلمان، تاریخ ۲، ش ۳۸)، این کتاب ترجمه احوال شخصی مؤلف است، آنکارا، صائب ۱۵۷۱ (ص ۲۰۹-۲۱۸، ۵۹۳ هـ، نک، ریتز، مرجع سابق، م. مینوی، مرجع سابق)، نک، عثمان یحیی ش ۱۵، هیر ۱۰، به اهتمام عثمان یحیی در: *Oriens 55/1961/245-276*.
- ۳۵- «مسائل التعبير» (=بروکلمان، تاریخ ۲، ش ۳۹)، آنکارا، صائب ۱۵۷۱ (ص ۲۱۸-۲۲۰، ۵۹۳ هـ، نک، *Ritter, Oriens 3/35*)، لایپزیک ۴/۲۱۲، تصحیح و ترجمه انگلیسی از: *Arberry, RSO 18/1940/315-327*، نک، عثمان یحیی ش ۴۶، هیر ۳۷.
- رسالاتی که بروکلمان به آن دسترسی نداشته است:
- ۳۶- «صفة المؤمن» اسعد افندی ۱۳۱۲ (ص ۴۳-۴۴، ۱۲۳۸ هـ، نک، عثمان یحیی ش ۱۷.
- ۳۷- «رسالة في الفتوة» ایاصوفیه ۲۰۴۹ (ص ۱۵۱-۱۵۴، قرن ۸ هـ، نک، فهرس معهد المخطوطات العربية ۱/۱۶۲)، نک، عثمان یحیی ش ۲۳.
- ۳۸- «رسالة في الذكر و وصف المنفردین و فی الشکر و الصبر» اسعد افندی ۱۳۱۲ (ص ۴۲-۴۳، ۱۲۳۸ هـ، نک، فهرس معهد المخطوطات العربية ۱/۱۶۱)، نک، عثمان یحیی ش ۳۵.
- ۳۹- «الشفاء والعلل» ولی الدین ۷۷۰ (۲۰۰ ورق، قرن ۹ هـ، نک، فهرس معهد المخطوطات العربية ۱/۱۷۱) = ؟ یک بخش «الکلام علی معنی لا اله الا الله» سرای امانه ۷/۱۷۱۲ (۹ ورق، قرن ۸ هـ، نک، فهرس معهد المخطوطات العربية ۱/۱۳۶، ۱۸۷)، نک، عثمان یحیی ش ۹۹.
- ۴۰- تفسیر آیه «لا شرقية و لا غربية» (سوره ۳۵/۲۴) «مع تأویل اربعین حديثاً» فیض الله افندی ۲۱۶۳ (ص ۱۱۶-۱۳۳)، نک، عثمان یحیی ش ۱۰۱.
- ۴۱- شرح قوله «ما الايمان والاسلام والاحسان» آنکارا، صائب ۱۵۷۱ (ص ۳ ب ۸-ب، ۵۹۳ هـ، نک، عثمان یحیی ش ۹۷) چستریبتی ۴۴۵۹ (در یک مجلد، قرن ۹ هـ)، لایپزیک ۲۱۲ (در یک مجلد).
- ۴۲- «کتاب الحکمة» بورسا، حراچی زاده ۸۰۶ (ص ۱-۲۰ ب، ۷۱۴ هـ) عنوان کتاب مشخص نیست، روی جلد نوشته شده: «کتاب الحکمة من علم الباطن، نک، عثمان یحیی ش ۲۸.
- ۴۳- «کتاب علم الاولیاء» بورسا، حراچی زاده ۳/۸۰۶ (ص ۲۷ ب - ۷۵ ب، ۷۱۴ هـ)، نک،

- عثمان یحیی ش ۹۵.
- ۴۴- «سبب التكبير في الصلاة» بورس، حراچی زاده ۲/۸۰۶ (ص ۲۲ ب - ۲۸ ب، ۷۱۴ هـ)، نک، عثمان یحیی ش ۹۵.
- ۴۵- «کتاب مکر النفس» کوتاهی، وحید پاشا ۲/۲۲۵۱، نک، عثمان یحیی ش ۳۹.
- ۴۶- «کتاب معرفة الاسرار» قسطنونی ۸/۲۷۱۳ (ص ۱۳۳ ب - ۱۶۴ ب، ص ۲۰۹ الف - ۲۲۰ ب، ۶۲۵ هـ، نک، احمد آتش در: *Oriens, 5/31*)، نک، عثمان یحیی، ملحقات ۳.
- ۴۷- «کتاب المناجاة» الازهر مجموع ۵۷۸۹ (ص ۱۰۱ ب - ۱۳۰ ب، قرن ۱۰ یا ۱۱ هـ)، نک، عثمان یحیی ش ۸۸، الاضافات ۲.
- ۴۸- «تحصيل نظائر القرآن» اسکندریه، بلدیہ ۳۵۸۵ ج ۲/ (ص ۴۸-۷۹، ۵۹۳ هـ، نک، فهرس معهد المخطوطات العربية ۲۶/۱، نسخه عکس، قاهره ذیل ۱۳۰/۱)، نک، عثمان یحیی ش ۱۰۳، هیر ۵۱.
- ۴۹- «کتاب الی بعض اخوانه» لایزیک ۲۱۲ (در یک مجلد)، نک، عثمان یحیی ش ۳۷.
- ۵۰- «کتاب الی محمد بن الفضل» (فو. ۳۱۷ هـ/۹۲۹ م، نک، سلمی، طبقات الصوفیه، طبع قاهره، ص ۲۱۲-۲۱۶)، لایزیک ۲۱۲ (در یک مجلد)، نک، عثمان یحیی ش ۳۸.
- ۵۱- «رسالة فی بیان الاحکام النوروزی» به فارسی، عاشر افندی ۴۳۰ (ص ۹۵ ب - ۹۶ ب، ۱۰۶۸ هـ)، تحت عنوان «نوروز نامه» تاشکند ۳۸۳۸ (ص ۹۷ ب - ۹۹ الف).
- ۵۲- «احکام سالنامه» تاشکند ۳۸۳۹ (ص ۳۳۵ ب - ۳۳۷ الف).
- ۵۳- «کيفية الصلاة» دارالکتب قاهره مجموع ۱۲۵ (ص ۱۴۸-۲۱۲، ۶۰۸ هـ)، نک، عثمان یحیی ش ۳۱، هیر ۲۷.
- ۵۴- «مختارات کتاب الصفاء» چستریتی ۴۴۵۹ (در یک مجلد، قرن ۹ هـ)، نک، عثمان یحیی ش ۱۶، هیر ۴۱.
- ۵۵- «مسألة فی الصبر» فاتح ۵۳۲۲ (ص ۱۶۹ الف - ۱۶۹ ب، ۹۴۷ هـ)، نک، عثمان یحیی ش ۴۸.
- ۵۶- «مسألة فی ذکر المنفردین» آنکارا، صائب ۱۵۷۱ (ص ۲۵ ب - ۲۹ ب، نک، *Ritter, Oreins 3/32*)، اسعد افندی ۱۳۱۲ (ص ۴۴-۴۵، ۱۲۳۸ هـ)، نک، عثمان یحیی ش ۴۹.
- ۵۷- «مسألة فی وصف المنفردین» آنکارا، صائب ۱۵۷۱ (ص ۲۹ ب - ۳۵ ب، ۵۹۳ هـ، نک، ریتز، مرجع سابق)، اسعد افندی ۱۳۱۲ (ص ۴۵ ب - ۵۰ ب، ۱۲۳۸ هـ)، نک، عثمان یحیی ش ۵۴.
- ۵۸- «مسألة فی الشکر والصبر» آنکارا، صائب ۱۵۷۱ (ص ۳۵ ب - ۴۲ الف، نک، ریتز، مرجع سابق)، اسعد افندی ۱۳۱۲ (ص ۵۰-۵۶، ۱۲۳۸ هـ)، نک، عثمان یحیی ش ۵۳.
- ۵۹- «مسألة اخرى سُئلَ عَبدینِ أحدهما فی نعمة و الآخر فی شدة» آنکارا، صائب ۱۵۷۱

- (ص ۴۲ الف - ۴۳ الف، نک، ریتز، مرجع سابق)، نک، عثمان یحیی ش ۵۶.
- ۶۰- «مسألة» در توضیح سورة ۴۷ (محمد) آیه ۱۹، عمال را به ترتیب منازل صوفیانه شان در بهشت در ۹ طبقه دسته بندی می‌کند، آنکارا، صائب ۱۵۷۱ (ص ۴۳ الف - ۴۴ الف، ۵۹۳ هـ نک، ریتز، مرجع سابق)، نک، عثمان یحیی ش ۵۸.
- ۶۱- «مسألة» پیرامون عبودیت در دنیا و حریت در آخرت، آنکارا، صائب ۱۵۷۱ (ص ۴۴ الف - ۴۵ الف، نک، ریتز، مرجع سابق)، نک، عثمان یحیی ش ۵۹.
- ۶۲- «مسألة» در این باره که فقراء در ورود به بهشت بر ثروتمندان مقدم هستند، آنکارا، صائب ۱۵۷۱ (۴۵ الف - ۴۵ ب، نک، مرجع سابق ص ۳۳)، نک، عثمان یحیی ش ۶۱.
- ۶۳- «مسألة» در باره این که علامت عشق چیست، آنکارا، صائب ۱۵۷۱ (۴۶ الف - ۴۶ ب، نک، ریتز، مرجع سابق)، نک، عثمان یحیی ش ۶۰.
- ۶۴- «مسألة» در باره نزدیکترین مردم به خدا، آنکارا، صائب (۴۶-۴۸، ۵۹۳ هـ نک، ریتز، مرجع سابق ص ۳۳)، نک، عثمان یحیی ش ۶۳.
- ۶۵- «المسائل الغضة» لایبزیک ۲۱۲ (در یک مجلد)، نک، عثمان یحیی ش ۴۳.
- ۶۶- «المسائل التي سأله عنها أهل سرخس» لایبزیک ۲۱۲ (در یک مجلد)، نک، عثمان یحیی ش ۴۴.
- ۶۷- «مسألة في اهل مراتب القيامة» لایبزیک ۲۱۲ (در یک جلد)، نک، عثمان یحیی ش ۴۷.
- ۶۸- «باب فائدة عزيزة وجيزة» در باره این که چگونه صوفیان از طریق توجه به حوادث معمولی به مشاهدات صوفیانه راه می‌یابند، آنکارا، صائب ۱۵۷۱ ص ۴۶ الف - ۴۶ ب، ۵۹۳ هـ نک، ریتز، مرجع سابق ص ۳۳)، نک، عثمان یحیی ش ۱۱.
- ۶۹- «باب ما ذكر في الأسماء» بنگال ۳/۱۰۵۶ (ص ۸۸-۹۹، قرن ۱۱ هـ).
- ۷۰- «باب ما ذكر في الشكر والصبر» - با رساله ش ۵۸ تفاوت دارد- بنگال ۴/۱۰۵۶ (ص ۹۹-۱۰۴).
- ۷۱- «باب فضل العلم و صفة و صورته» بنگال ۵/۱۰۵۶ (۱۰۴-۱۱۶).
- ۷۲- «باب بيان علم التقوى» بنگال ۶/۱۰۵۶ (ص ۱۱۶-۱۲۸).
- ۷۳- «باب عُرس العارفين» بنگال ۷/۱۰۵۶ (ص ۱۲۸-۱۳۴).
- ۷۴- «باب الولاية والتقوى» بنگال ۸/۱۰۵۶ (۱۳۴-۱۳۸).
- ۷۵- «باب ما ذكر في التسبيح والتمحيد و التهليل والتكبير» بنگال ۹/۱۰۵۶ (ص ۱۳۸-۱۵۱).
- ۷۶- «باب في المروءة» بنگال ۱۰/۱۰۵۶ (ص ۱۵۱-۱۵۷).
- ۷۷- «باب ما ذكر في اسم الله» بنگال ۱۲/۱۰۵۶ (ص ۱۶۹-۱۷۰).

۷۸- «فی الشکر» بنگال ۱۳/۱۰۵۶ (۱۷۲-۱۷۰).

۷۹- «فصل فی درجات الذکر و مراتب الذاکرین» بنگال ۱۴/۱۰۵۶ (ص ۱۷۲-۱۷۶، قرن ۱۱

ه).

۸۰- «کتاب الرد علی الرافضة» - در نسخه ولی الدین ۷۷۰ تحت عنوان «الشفاء والعلل» به دست ما رسیده است، نک. رساله ش ۳۹- (ص ۸۳ ب - ۸۷ الف)، به اهتمام ا. س. فرات در مجموعهات شریقات (Sarkiyat Mecm. 6/1966/37-46) ۳۵.

۲۷- (= بروکلیمان، ذیل ۱، ۳۵۷، ش ۵ الف) ابوبکر محمد بن موسی الواسطی ملقب به ابن الفرغانی در فرغانه متولد شد، دوران جوانی اش را در بغداد گذراند، سپس از بغداد به خراسان و مرو رفت. او از شاگردان جنید بغدادی و ابو حسین نوری بود. به عقیده سلمی فرغانی بزرگترین عالم در طریقت صوفیه بود. وی در سال ۳۲۰ هـ/۹۳۲ م در مرو وفات یافت.

مراجع:

سلمی، طبقات الصوفیة (قاهره) ۳۰۲-۳۰۶، (لیدن) ۳۰۲-۳۰۷؛ ابونعیم، حلیة الاولیاء ۳۴۹/۱۰-۳۵۰؛ جوزی، المنتظم ۲۶۲/۶؛ Ritter, Meer 674. آثار:

رسالات راجع به اخلاق که سلمی از آن در تفسیر استفاده کرده است. مقتبساتی از آن را ابن مسکین برای دارا شاه (فو. ۱۶۵۹ م) گردآوری کرده است، تحت عنوان: «ترجمة اقوال واسطی» کلکته، انجمن آسیائی بنگال ۱۲۷۳، نک. Massignon, Texts 27-75. ۳۶.

۲۸- (= بروکلیمان، ذیل ۱/۳۵۷، ش ۶)، ابوبکر دلف بن جحدر الشبلی در سال ۲۴۷ هـ/۸۶۱ م در سامرا متولد شد. شبلی از خاندانی برخاست که اهل اشروسنه در ماوراءالنهر بودند، ابتدا منصب دولتی داشت و از جانب خلیفه موفق به حکومت دماوند منصوب شد. وی در سن چهل سالگی تحت تأثیر خیرالنساج، دوست جنید، به تصوف گرایش یافت و به جنید و حلاج پیوست. سرنوشت شوم حلاج چنان او را ترساند، که نزد وزیر منکر دوستش شد. درباره دوران بعدی زندگی وی گزارشهای مفصلی وجود دارد. شبلی در سال ۳۳۴ هـ/۹۴۶ م در بغداد فوت شد.

مراجع:

سراج، اللمع ۳۹۵-۴۰۶؛ سلمی، طبقات الصوفیة (قاهره) ۳۳۷-۳۴۸، (لیدن) ۳۴۰-۳۵۵؛ ابونعیم، حلیة الاولیاء ۳۶۶/۱۰-۳۷۵؛ خطیب بغدادی، تاریخ بغداد ۳۸۹/۱۴-۳۹۷؛ ابن خلکان، وفيات الاعیان ۱/۲۵۵؛ ابن جوزی، المنتظم ۳۴۷/۶؛ ابن کثیر، البدایة والنهایة ۱۱/۲۵۱؛ زرکلی، الاعلام ۲۰/۳-۲۱/۳۸۸. ۴۱-43; Idem., Texts 77-79; Idem., EI, 4/388. Mssignon. Passion

آثار:

محتملاً شبلی کتابی از خود بجای نگذاشته است، ولی آراء و اقوال زیادی از وی در منابع موجود است.

۲۹- (= بروکلیمان، ذیل ۱/۳۵۸، ش ۶) ابوسعید احمد بن محمد بن زیاد بن اعرابی از اهالی بصره، در ۲۴۶ هـ/ ۸۶۰ م تولد یافت. اعرابی در مکه می‌زیست، ابتدا به تحصیل حدیث و تاریخ پرداخت، سپس به تصوف روی آورد و به جنید و حسین نوری پیوست. اعرابی کتب زیادی در حدیث، تاریخ و تصوف تألیف کرد. وی در ۳۴۱ هـ/ ۹۵۲ م در مکه فوت شد.

مراجع:

سلمی طبقات (قاهره) ۴۲۷-۴۳۰، (لیدن) ۴۴۳-۴۴۸؛ ابونعیم، حلیة الاولیاء ۳۷۵/۱-۳۷۶؛ ابن عساکر، التهذیب ۵۱/۲؛ ابن خیر، فهرست ۲۸۴؛ ابن جوزی، المنتظم ۳۷۱/۶؛ ذهبی، تذکرة الحفاظ ۸۵۲-۸۵۳؛ ابن حجر، لسان المیزان ۳۰۸/۱-۳۰۹؛ ابن کثیر، بدياة والنهاية ۲۲۶/۱۱؛ ابن عماد، شذرات الذهب ۳۵۴/۲-۳۵۵؛ یافعی، مرآة الجنان ۳۳۱/۲؛ زرکلی، الاعلام ۱۹۹/۱؛ کحاله معجم المؤلفین ۱۰۳/۲-۱۰۴.

آثار:

۱- «کتاب فی معنی الزهد و اقوال الناس فيه و صفة الزاهدين» قاهره دوم، ۳۴۶/۱ مجموع ۱۲۵ (ص ۲۵۶ الف - ۲۸۸ الف، قرن ۸ هـ به روایت عبدالرحمن بن عمر بن سعید البزاز بن النحاس (ف. ۴۱۶ هـ/ ۱۰۲۵ م) نک. ابن عماد، شذرات ۲۰۴/۳، وی کتاب را در سال ۳۴۰ هـ استماع کرده است.

۲- «رسالة فی المواقظ و الفوائد و غیر ذلك» قاهره دوم، ۳۴۶/۱ مجموع ۱۲۵ (قرن ۸ هـ) ۳۷.

۳- «کتاب المعجم فی الحدیث»، نسخه‌هایی که بروکلیمان به آن دسترسی نداشته است:

ظاهریه، حدیث ۲۸۰ (ص ۱ الف - ۲۴۹ ب، قرن ۷ هـ) ۳۸.

۴- «کتاب رؤیة الله تبارک و تعالی» ظاهریه، حدیث ۲۸۰ (ص ۲۵۰ الف - ۲۵۶ الف، قرن ۷ هـ).

۵- «طبقات النساک» از این کتاب ابو نعیم در حلیة الاولیاء و ذهبی در تذکره استفاده کرده‌اند.

۳۰- (= بروکلیمان، ذیل ۱، ۳۵۸ ش ۶) ابوجعفر بن محمد بن الخلدی الخواص در ۲۵۲

هـ/ ۸۶۶ م یا ۲۵۳ هـ در بغداد تولد یافت. او از شاگردان ابوالحسن نوری و جنید بغدادی بود و به راوی قصص شهرت یافت. خلدی در ۳۴۸ هـ/ ۹۵۹ م در بغداد فوت شد.

مراجع:

ابن ندیم، الفهرست ۱۸۳؛ سلمی، طبقات (قاهره) ۴۳۴-۴۳۹ (لیدن) ۴۵۴-۴۶۱؛ ابونعیم، حلیة الاولیاء ۳۸۱/۱۰-۳۸۲؛ خطیب بغدادی، تاریخ بغداد ۲۲۶/۷-۲۳۱؛ ابن جوزی، المنتظم ۳۹۱/۶؛ ابن جزری، غایة النهاية ۱۹۷/۱؛ یافعی، مرآة الجنان ۳۴۲/۲؛ ابن عماد، شذرات ۳۷۸/۲.

آثار:

۱- «حکایات المشایخ» مقتبساتی از آن در «مصارع العشاق» تألیف سراج مضبوط است، نک.

P. Loosen, ZA 27/1912/193; Massignon, Passion I, 402; Idem., Lexique 108; Idem., Texts 79.

۲- «الفوائد والزهد والرقائق والمرائی» ظاهریه مجموع ۴۵ (ص ۳۲ الف - ۶۲ ب، قرن ۶ هـ)، نسخه‌هایی که بروکلیمان به آن دسترسی نداشته است: قاهره حدیث ۱۵۵۸ (ص ۲۵۸-۲۶۸، قرن ۸ هـ) نسخه عکس، قاهره، ذیل ۱۹۸/۲، ش ۲۵۶۱۸ ب (۱۲ ورق، ۱۳۵۱ هـ)

۳- «محنة الشافعی ابی علی محمد بن ادريس» ظاهریه مجموع ۱۰ (ص ۱۴۵ الف - ۱۴۷ الف، ۶۶۳ هـ، نک، العش ۲۴۸).

۴- «رسالة فی تصوف» (نسخه‌ای که بروکلیمان به آن دسترسی نداشته است) الرباط، الکتانی ۱۴/۴۸۶ (نک، ۴۶۸-۴۷۱).

۳۱- ابو عبدالله بن مَنیک اصلیت انطاکی داشت و در ۳۴۸ هـ/۹۵۹م در یمن می‌زیست. «اخبار وآراء و احوال صوفیانه به وی منسوب است، آنکارا، صائب ۱/۴۹۸۸ (ص ۱ الف - ۲۹ الف، قرن ۷ هـ).

۳۲- (بروکلیمان ۲۰۰/۱ ش ۷) ابو عبدالله محمد بن عبدالجبار النِّفَری اصلش از شهر قدیمی نیپور در عراق بود، نامش در کتابهای طبقات ذکر نشده است. او در قرن چهار هجری می‌زیست و از حلاج متأثر بود. به عقیده آبروی سهم اصلی وی در تصوف نظریه و فقه اوست که در «کتاب المواقف» بیان می‌کند (نک، دائرةالمعارف اسلامی، طبع اول، ۳/۹۸۳). وی بعد از سال ۳۶۶ هـ/۹۷۷م فوت شد (علیرغم این که حاجی خلیفه، کشف الظنون ص ۱۸۹۱، سال ۳۵۴ هـ/۹۶۵م را ذکر می‌کند).

مراجع:

زرکلی، الاعلام ۵۵/۷؛ کحاله، معجم المؤلفین ۱۰/۱۲۵؛

D.S. Margoliouth, Early Development of Mohammedanism 186-198.

آثار:

۱- «المواقف و المخطبات» که بوسیله محمد بن عبدالجبار بن حسن النفري (البصری)، دوست مؤلف، گردآوری شده است، ایاصوفیه ۲۱۲۱ (۱۶۵ ورق، قرن ۷ هـ)، گوتا ۸۸۰ (۱۳۲ ورق، ۵۸۱ هـ). - نسخه‌هایی که بروکلیمان به آن دسترسی نداشته است، چسترییتی ۴۰۰۰ (یک بخش شامل ۳۱ ورق، ۳۴۴ هـ به خط مؤلف محمد بن عبدالجبار النفري)، مینگانا ۳۷۸ (۲۶

ورق، قرن ۱۱ هـ فهرست ۶۳۳)، لیدن ۲۲۲۳ (۱۹۲ ورق با تعلیقات، نک، فورهوف ۲۰۵)، حاجی محمود ۱/۲۴۰۶ (ص ۱-۱۳۰ الف، ۱۳۱۵ هـ)، تهران، ملک ۴۲۶۳ (۶۶۲ هـ نک، مجله معهد الخطوط العربیة ۷۴/۶)، قونیه، یوسف آغا ۵۸۸۷ (یک جزء، ۲۸ ورق، قرن ۷ هـ)، ایضاً ۵۴۸۶ (یک بخش، ۱۰ ورق، قرن ۷ هـ نک، احمد آتش ۱۶/۱۹۵۲/۷۶-۷۷)، بورسا، جامع کبیر ۱۳۱۹ (۶۷ ورق، ۷۳۴ هـ نک، مرجع سابق ص ۷۷-۷۸)، به اهتمام آربری، لندن ۱۹۳۵ م، یک قطعه به خط مؤلف، طبع آربری در: *BSOAS 15/195329-42* - تفسیر و شرح بر «المواقف ..» از عقیف الدین سلیمان بن علی التلمسانی (فو. ۶۹۰ هـ/۱۲۹۱ م، نک، بروکلیمان ۱/۲۵۸)، بادلیان ۱/۵۹-۶۰، مرش، بادلیان ۱۶۶ (۲۰۰ ورق) *4/3971Thurft* (۱۴۹ ورق، نک، مرجع سابق ۲/۵۶۶-۵۶۷)، کوپرلی ۷۸۵ (۲۵۸ ورق، ۶۹۵ هـ)، شهید علی ۱/۱۴۳۳ (ص ۱-۱۷۰ ب، ۹۰۱ هـ)، اسکودار، نور بانو ۱۰۷ (۱۹۸ ورق، قرن ۸ هـ)، بورسا، جامع کبیر ۱۳۲۰ (۱۸۰ ورق ۷۹۰ هـ)، نسخه‌ای که بروکلیمان به آن دسترسی نداشته است: دیوان هند ۳۹۶ - لوت ۵۹۷ (۱۵۶ ورق، ۱۰۸۷ هـ نک، فورهوف ۲۰۵)، تفسیری دیگر، بادلیان ۱/۹۷، ۵۷۹/۲، مرش ۵۵۴ (۱۷۵ ورق).

۲- آثاری که بروکلیمان به آن دسترسی نداشته است - «مجموعه الاخبار والزیادات» مشتمل بر اقوال مؤلف که در مواقف نیامده است، حاجی محمود ۲۴۰۶ (ص ۱۷۴ الف - ۲۰۰ ب، ۱۳۱۵ هـ).

۳- «مقاله فی القلب» حاجی محمود ۲۴۰۶ (۱۳۰ ب - ۱۳۲ ب، ۱۳۱۵ هـ).

۴- «کلامه الغریب فی المحبة» حاجی محمود ۲۴۰۶ (۱۳۲ ب - ۱۳۹ الف، ۱۳۱۵ هـ).

۳۴- **ابوالعباس محمد بن حسن بن سعید الخشاب المَحَرَّمی** در نیشابور می‌زیست، سپس به بغداد آمد و بعد از آن به مکه عزیمت کرد و همانجا وفات یافت. سلمی و حاکم نیشابوری از شاگردان وی بودند. مخزومی در ۳۶۱ هـ/۹۷۱ م فوت شد.

مراجع:

خطیب بغدادی، تاریخ بغداد ۲/۲۰۹.

آثار:

«حکایات» که ابن الخشاب از ابو جعفر محمد بن عبدالله بن الفرغانی روایت کرده است، بخشی از آن در طبقات صوفیه تألیف سلمی مضبوط است. ظاهراً سلمی از کتاب دیگر ابن خشاب نیز استفاده کرده است.

۳۴- **ابو عمرو اسماعیل بن نُجَید بن احمد السلمی** شاگرد ابو عثمان الحیری بود و جنید بغدادی را می‌شناخت. ابن نجید رئیس متصوفه در نیشابور بود. وی در ۳۶۶ هـ/۹۷۷ م در مکه

وفات یافت.

مراجع:

سلمی، طبقات صوفیه (قاهره) ۴۵۴-۴۵۷، (لیدن) ۴۷۶-۴۸۰؛ ابن جوزی، المنتظم ۸۴/۷، سبکی، طبقات الشافعیة ۱۸۹/۲؛ ابن عماد، شذرات الذهب ۵۰/۳؛ زرکلی، الاعلام ۳۲۶/۱. آثار:

برای احادیث وی، نک.، کتاب حاضر (متن آلمانی) ج ۱۸۳/۱ ش ۱۷۸.

۳۵- ابوالقاسم ابراهیم بن محمد بن محمّوئیه النصرآبادی از اهالی نیشابور بود، وی به بغداد و سپس به مکه عزیمت کرد. او صوفی، محدث و مورخ بود و کتابهای زیادی تألیف کرد. ابوالقاسم النصرآبادی در ۳۶۷ هـ/۹۷۷ م. فوت شد.

مراجع:

سلمی، طبقات صوفیه (قاهره) ۴۸۴-۴۸۸، (لیدن) ۵۱۱-۵۱۵؛ خطیب بغدادی، تاریخ بغداد ۱۶۹/۶-۱۷۰؛ ابن جوزی، المنتظم ۸۹/۷؛ ابن اثیر، اللباب ۲۲۵/۳؛ ابن عماد، شذرات الذهب ۵۸/۳.

آثار:

به عقیده سلمی، نصرآبادی کتابهای متعددی تألیف کرده است. سلمی ظاهراً یکی از کتابهای او را بعنوان منبع استفاده کرده، اما نام آن را ذکر نکرده است و از آن با کلمه «سمعت» نقل قول می‌کند، نک.، سلمی، طبقات صوفیه (قاهره) ۱۳۷، ۱۵۵، ۳۰۸، ۴۸۴، ۴۹۲.

۳۶- ابو عبدالله احمد بن عطاء بن احمد الروذبّاری در ۹۱۵ هـ/۳۰۳ م تولد یافت، در بغداد بزرگ شد، سپس به صور در سوریه عزیمت نمود، و از اکابر صوفیه آنجا محسوب می‌شد. روزبّاری در ۳۶۹ هـ/۹۷۹ م فوت شد.

مراجع:

سلمی، طبقات صوفیه (قاهره) ۴۹۷-۵۰۰، (لیدن) ۵۲۷-۵۳۲؛ خطیب بغدادی، تاریخ بغداد ۳۳۶-۳۳۷؛ ابن عساکر، التهذیب ۳۹۳/۱-۳۹۶؛ ابن کثیر، البداية والنهاية ۲۹۶/۱۱، ابن عماد، شذرات الذهب ۶۸/۳.

آثار:

۱- «کتاب الخلع» ظاهریه، مجموع ۱۱/۸۰ (ص ۱۲۴ الف - ۱۳۰ الف، قرن ۶ هـ، به انضمام کتاب «ادب الفقیر».

۲- «کتاب ادب الفقیر» ظاهریه، مجموع ۸۰ (شماره مذکور در بالا).

۳- «الوصیة» قره چلبی زاده ۳/۳۴ (ص ۱۶۸ ب - ۱۶۹ ب، قرن ۸ هـ).

۴- «أمالی» ظاهریه، مجموع ۲۶ (فقط سه مجالس، ص ۲۰۸ الف - ۲۱۷ ب، قرن ۷ هـ).

۳۷- (= بروکلیمان، ذیل ۳۵۸/۱ ش الف) ابو عبدالله محمد بن الخفیف بن إسفکشاد ضبی شیرازی حدود ۲۶۸ هـ/۸۸۳ م در شیراز متولد شد، در جوانی حرفهٔ دوک ریزی و نمد مالی آموخت، سپس عازم سفرهای طولانی شد و بارها به حج رفت. او در ۳۰۰ هـ/۹۱۲ م به بصره آمد، درسهای اشعری را استماع کرد و عقاید کلامی را از او فراگرفت. ابن خفیف در سال ۳۰۳ هـ/۹۱۵ م روین بن احمد صوفی مشهور را در بغداد ملاقات کرد. روایات در بارهٔ ملاقات ابن خفیف با جنید اختلاف دارند. بعکس مسلم است که ابن خفیف حلاج را می‌شناخته و او را در زندان ملاقات می‌کرده است. ابن خفیف معتقد و پای بند به مبادی تصوف بود، و برخلاف نظر گولدتسیهر که او را پیرو ظاهریه می‌داند (نک.، *Goldziher, Zaheriten 112*)، وی پیرو مذهب شافعی بود. ابن خفیف بعنوان یک صوفی نقش حد وسط را بین صوفیان بزرگ دوران متقدم و متصوفهٔ طبقات پنجم و ششم ایفا کرد. او عمدهٔ شهرت خود را مدیون رساله اش «سالمیه» است (نک.، *Schimmel, Zur Biographie Ibn Hafif's, 18*)، و مؤلفی کثیرالتألیف بود. ابو نصر سراج و ابو نعیم اصفهانی از مشهورترین شاگردان وی بودند. منابع در بارهٔ سال فوت وی اختلاف دارند، احتمالاً سال ۳۷۱ هـ/۹۸۱ م درستتر است.

مراجع:

شرح حال ابن خفیف (سیره) تألیف شاگردش ابوالحسن دیلمی (نک.، سطور پائین)؛ سلمی، طبقات صوفیه (قاهره) ۴۶۲-۴۶۶، (لیدن) ۴۸۵-۴۹۰؛ ابو نعیم، حلیه الاولیاء ۳۸۵/۱-۳۸۹؛ ابن عساکر، تهذیب کذب المفتری ۱۹۰-۱۹۲؛ ابن جوزی، المنتظم ۱۱۲/۷؛ سبکی، طبقات الشافعیة ۱۵۰/۲-۱۵۹؛ عطار، التذکرة ۱۲۵/۲-۱۳۱؛ شیرازی، شدّ الأزار ۳۸-۴۶؛ ابن عماد، شذرات الذهب ۷۶/۳-۷۷.

Wüstenfeld, Schaf. Nr.198; Schreiner, ZDMG 52/489; Goldziher, Islam IX 152; Amedroz, JRAS 1912/556; Massignon, Lexique 224; A.M. Schimmel, Vorwort zu Sirat Abu AL, Welt Or. 2/1954-59/193-199.

آثار:

۱- «وصیة» (عرفانی)، توپینگن ۸۹ (ص ۱۲۷ ب - ۱۲۸ ب، قرن ۱۰ هـ)، نسخه‌هایی که بروکلیمان به آن دسترسی نداشته است: پرتو پاشا ۲/۶۵۲ (۲۵ ب - ۲۷ الف، ۱۰۶۰ هـ)، حمیدیه ۱۴۴۷ (ص ۲۲۵ الف - ۲۲۵ ب، قرن ۸ هـ)، تیمور (قاهره) اخلاق ۱۸۲، رباط، الکتانی ۱۳/۴۸۶ (ص ۴۶۶-۴۶۸)، ترجمهٔ فارسی: شهید علی پاشا ۱۳۸۸ (۱۵۶ ب - ۱۶۰ ب)، طبع متن به انضمام ترجمهٔ فارسی آن بوسیلهٔ شimmel (*Schimmel*)، مرجع سابق ۲۷۴-۲۸۳.

۲- «العقیده أو المعتقد» ایاصوفیه ۴۷۹۲ (ص ۷۴۶ ب - ۷۴۸ الف)، فاتح ۵۳۹۱ (ص ۱۱۶

- الف - ۱۱۸ ب، ترجمه فارسی: ایاصوفیه ۴۷۹۲ (ص ۷۷۷ الف - ۷۸۴ الف، در حاشیه) طبع اصل به انضمام ترجمه فارسی از شیمیل، مرجع سابق ص ۲۸۴-۳۰۸.
- ۳- تألیفی که بروکلیمان به آن دسترسی نداشته است - «کتاب الاقتصاد» پرتو پاشا ۶۵۲ (ص ۲۵-۱، ۱۰۶۰ هـ)، دیلمی، السیره ص ۲۱۲ آن را نقل کرده است.
- ۴- توصیف مسافرت او نزد ابوالحسن اشعری که در طبقات الشافعیة اثر سبکی مضبوط است، طبع شیمیل، مرجع سابق ۲۴۲-۲۴۷.^{۳۱}

۳۸- (=بروکلیمان، ذیل ۳۵۹/۱، ش ۷ ب) ابوالحسن علی بن محمد الدیلمی شاگرد ابن خفیف و ظاهراً معاصر سلمی بوده است. در باره وی مطلب دیگری نمی دانیم.
آثار:

- ۱- «سیره ابن الخفیف» ترجمه فارسی از رکن الدین یحیی بن جنید شیرازی، کوپرلی ۱۵۸۹ (ص ۳۸۳ الف - ۴۱۰ ب، ۷۵۴ هـ)، برلین غربی ۳۰۳ (۶۴ ورق) به اهتمام شیمیل، آنکارا ۱۹۵۵.
- ۲- «کتاب عطف الالف المألوف علی اللام المعطوف» در باره عشق صوفیانه، توپینگن ۸۱ (۱۵۳ ورق به استثنای ص ۱۲۷-۱۲۸، قرن ۱۰ هـ)، نک،
Ritter, Der Islam XXI,91; R. Walzer, JRAS 1939/407; J.C. Vadet, Livre de l'inclination del'Alif uni sur le Lam incline, (= texts et traduction d'auteurs orientaux 20).

۳۹- ابوالفرج عبدالواحد بن بکر الورثانی در سال ۳۷۲ هـ/ ۹۸۲ م در حجاز فوت شد.

مراجع:

سهمی، تاریخ جرجان ۲۱۱؛ ابن اثیر، اللباب ۳/۲۶۷؛ Massignon, *Ahbar al-Hallaj* 62.

آثار:

سلمی فقرات متعددی را با اسناد «سمعت عبدالواحد بن بکر» نقل قول می کند، طبقات الصوفیه (قاهره) ۷۲، ۷۳، ۷۹، ۱۱۲-۱۱۳، ۱۴۳-۱۴۴، ۱۵۷، ۱۶۶، ۱۶۷، ۱۶۷، ۱۸۳، ۱۹۵، ۲۱۶، ۲۴۴، ۲۴۹-۲۵۰، ۲۶۷، ۲۷۱، ۳۰۸-۳۰۹، ۳۴۰، ۳۴۲، ۳۵۷، ۳۸۲، ۳۸۳-۳۸۵، ۴۰۷-۴۰۸، ۴۴۸، ۴۸۹، ۴۹۱، ۴۹۳، ۵۱۱؛ مقتبسات دیگری از عبدالواحد بن بکر نزد ابو نعیم، حلیة الاولیاء و قشیری، نک، ماسینیون، مرجع سابق.

۴۰- ابو عثمان سعید بن سلیمان المغربی اصلش از قیروان بود، به نیشابور آمد و تا زمان فوتش ۳۷۳ هـ/ ۹۸۳ م در آنجا می زیست. سلمی از جمله اساتید وی محسوب می شود.

مراجع:

سلمی، طبقات الصوفیه (قاهره) ۴۷۹-۴۸۳، (لیدن) ۵۰۵-۵۱۰؛ خطیب بغدادی، تاریخ

بغداد ۱۱۲/۹-۱۱۳؛ ابن شدرات الذهب ۸۱/۳.

آثار:

سلمی به تکرار از یک کتاب ابوعثمان که عنوان آن معلوم نیست، استفاده کرده است.

۴۱- ابو عبدالله حسین بن محمد بن حمید بن احمد الدقاق العسکری در ۲۸۶ هـ/۸۹۹ م در بغداد متولد شد. او از محمد بن عثمان بن ابی شیبۀ و محمد بن یحیی المروزی و محمد بن العباس الیزیدی و غیره روایت می‌کرد. از او حسن بن محمد بن الخلال و غیره روایت می‌کردند. عسکری در سال ۳۷۵ هـ/۹۸۵ م فوت شد.

مراجع:

خطیب بغدادی، تاریخ بغداد ۸/۱۰۰-۱۰۱.

آثار:

«کتاب الکرّم والجود و سخا النفوس» ظاهریه، مجموع ۳۸ (ص ۱۰۴-۱۱۵ مطابق ناصر ۸۶) نک.، متن آلمانی کتاب حاضر ص ۶۳۸، ش ۸، و نیز ترجمه فارسی آن در: نشریه کتابداری، دفتر سی و دوم و سی و سوم، ص ۹۲.

۴۲- ابو عمرو محمد بن احمد بن حمدان بن علی الحیری درگذشته بسال ۳۷۸ هـ/۹۸۸ م صوفی بود. او در سال ۲۹۵ هـ درس ابوعثمان حیری را استماع کرد. سلمی و ابو نعیم اصفهانی از شاگردان وی بودند.

مراجع:

ابن جوزی، المنتظم ۷/۱۳۴؛ ابن عماد، شدرات الذهب ۳/۸۷؛

Massignon, Ahbar al-HallaJ 191; Amedroz, JRAS 1912/558.

آثار:

تألیفاتی که به ما رسیده است: «منتقی من سؤالات ابی عمرو ... الخ» (حدیث) فیض الله ۱۰/۲۱۶۹ (ص ۹۴ الف - ۱۰۰ ب، قرن ۶ هـ). بعلاوه، ظاهراً سلمی از یک کتاب حیری استفاده کرده است که آن کتاب نیز به کتابی از پدر حیری متکی بوده است.

۴۳- ابو بکر محمد بن عبدالله بن عبدالعزیز بن شاذان الرازی صوفی جهانگرد بود و داستانهای صوفیانه را گردآوری می‌کرد. وی در سال ۳۷۶ هـ/۹۸۶ م در نیشابور فوت شد.

مراجع:

خطیب بغدادی، تاریخ بغداد ۴۶۴-۴۶۵؛ صفدی، الوافی بالوفیات ۳/۳۰۸.

آثار:

«الحکایات الصوفیة» که بنظر می‌رسد، از مهمترین منابع سلمی بوده باشد.

۴۴- عبدالرحمن بن محمد بن عبدالله البکری الصقلی المالکی عمادالدین در سال ۳۸۰ هـ/۹۹۰م فوت شد.

مراجع:

هدیه العارفین ۵۱۴/۱.

آثار:

۱- «الأنوار فی علم الأسرار و مقامات الأبرار» قاهره ۲، ۲۶۹/۱، تصوف ۲۳ (حدود ۱۵۰ ورق، ۷۴۶هـ).

۲- «الدلالة علی الله و آداب الدعاء الیه و معانی اولیائیه» قاهره ۲، ۲۹۷/۱، تصوف ۶۹ (۶۳ ورق، قرن ۸ هـ)، سلیم آغا ۴/۸۰۹ (ص ۹۷ الف - ۱۳۷ ب، قرن ۱۱ هـ)، نک، بروکلیمان، ذیل ۹۹۸/۲، ش ۲۱.

۴۵- (= بروکلیمان، ذیل ۳۵۹/۱، ش ۷) ابونصر عبدالله بن علی بن محمد بن بحیی السراج، طاووس الفقراء از اهالی طوس و از صوفیان سنی بود. وی طی سفرش تا مصر با تعداد زیادی از مشاهیر متصوفه معاصر خود ارتباط یافت. سراج در سال ۳۷۸ هـ/۹۸۸م فوت شد.

مراجع:

عطار، تذکره الاولیاء ۱۸۲/۲؛ جامی، نفحة الأنس ش ۳۵۳؛ یافعی، مرآة الجنان ۴۰۸/۲؛ ابن عماد، شذرات الذهب ۹۱/۳؛ حاجی خلیفه، کشف الظنون ۱۵۶۲؛ هدیه العارفین ۴۴۷/۱؛ زرکلی، الاعلام ۲۴۱/۴؛ کحاله، معجم المؤلفین ۸۹/۶؛

A.J. Arberry, Did Sulami plagiarise Sarrag, JRAS 1937/461-465.

آثار:

«کتاب اللمع» بنکیپور ۵/۱۳ ش ۸۲۵ (۱۷۸ ورق، ۵۸۳ هـ ناکامل، نک، *Nicholson, JRAS 1912/1090-1091* موزه بریتانیا، مخطوطات شرقی ۷۷۱۰ (۳۴۲ ورق، ۵۴۸ هـ نک، ایس (A.G. Ellis)، فهرست توصیفی نسخه‌های خطی عربی، فهرست ۷ (۹) چستریتی ۴۰۹۴، (۱۹۸ ورق، ۶۸۳ هـ)، قونیه، یوسفیه ۴۸۶۲ (یک قطعه، ۹۱ ورق، حدود ۶۱۷ هـ نک، احمد آتش در: *Bellten, 16/79-81* به اهتمام نیکلسون در: یاد نامه گیب، ش ۲۲، لیدن - لندن ۱۹۱۴، نک، وهیتکی، حسین:

Einige Bemerkungen zu Nicholson's Ausgabe des K. al-L von as-Sarraj, Islamica 6/1934/247-253;

طبع دیگر به اهتمام آربری، لندن ۱۹۴۷؛ و نیز به اهتمام عبدالحليم محمود طه عبدالباقي سرور، قاهره ۱۹۶۰.

۴۶- (= بروکلیمان، ۲۰۰/۱، ش ۸) ابوطالب محمد بن علی بن عطیة الحارثی الواعظ المکی در مکه پرورش یافت، سپس به بصره رفت و به سالمیه پیوست، بعد به بغداد عزیمت نمود و آنجا در سال ۳۸۶ هـ/۹۹۶ م فوت شد.

مراجع:

خطیب بغدادی، تاریخ بغداد ۸۹/۳؛ ابن خلکان، وفيات الاعیان ۶۲۲/۱؛ ابن جوزی، المنتظم ۱۸۹/۷-۱۹۰؛ ذهبی، میزان الاعتدال ۱۰۷/۳؛ صفدی، وافى بالوفیات ۱۱۶/۴؛ ابن حجر، لسان المیزان ۳۰۱/۵-۳۰۳؛ یافعی، مرآة الجنان ۴۳۰/۲، ابن عماد، شذرات الذهب ۱۲۰/۳-۱۲۱؛ *Massignon, Lexique (Index)*؛ همین مولف در: دائرة المعارف اسلامی (طبع اول) ۱۹۰/۳، (طبع دوم) ۱۵۳/۱؛ کحاله، معجم المؤلفین ۲۷/۱۱-۲۸. آثار:

«قوت القلوب فی معامله المحبوب و وصف طریق المرید الی مقام التوحید»، یکی از منابع اصلی غزالی در احیاء علوم الدین بود، نسخه‌های خطی: لایبزیک ۲۱۴ (یک بخش، ۲۳۹ ورق)؛ گو تا ۸۸۱ (یک قسمت، ۲۸۵ ورق)، اسکوریال ۷۲۹ (۱۵۴ ورق، ۹)، ۱/۷۳۹ (تحت عنوان: علم القلوب، ص ۱-۸۸، ۹۷۵ هـ)، الجزایر ۹۰۷ (۴۲۱ ورق، قرن ۱۰ هـ)، هایدلبرگ ۲۴۶ (۵۸۵ ورق، ۱۱۲۰ هـ، نک، *SZ 10/103*)، گاریت ۱۵۷۰ (۲۷۶ ورق، ۵۶۰ هـ) همین مرجع ۱۵۷۱ (۳۷۰ ورق، قرن ۷ هـ)، موزه بریتانیا، نسخه‌های خطی شرقی ۷۷۲۶ (۳۵۱ ورق، قرن ۷ هـ، نک، ایس *ELLIS*)، فهرست توصیفی ش ۹، رئیس الکتاب ۴۸۹^{۲۱} (۳۵۲ ورق، ۹۲۲ هـ)، نافذ پاشا ۴۳۶ (۲۰۵ ورق)، ایاصوفیه ۲۰۰۱ (۳۴۳ ورق، ۵۹۸ هـ)، کوپریلی ۲۷۶۵^{۲۲} (۶۷۵ هـ)، جامع بنی ۷۲۳ (۲۴۰ ورق)، ۵۷۴ هـ، فاتح ۲۷۶۶ (ج ۱، ۲۲۰ ورق، قرن ۹ هـ)، ۲۷۶۷ (ج ۲، ۲۱۲ ورق ۸۷۷ هـ)، ولی الدین ۱۷۵۶ (ج ۲، ۱۹۵ ورق، ۵۶۲ هـ)، ۱۷۵۷ (۴۶۱ ورق، ۵۵۸ هـ، نک، فهرس معهد المخطوطات العربیه ۱/۱۷۶-۱۷۷)، چورلیلی ۲۹۱ (حدود ۲۰۰ ورق، ۱۲۰۶ هـ)، تونس، زیتونیه ۱۴۷/۳ ش ۱۵۶۳^{۲۳} (ج ۲/۱۲۸ ورق، ۱۰۹۶ هـ)، بنگال ۱۰۵۷ (۶۲۹ ورق، قرن ۱۲ هـ)، قاهره ۳۴۳/۱، تصوف ۱۳۶، ۲ جلد، ۱۲۰۰ هـ، ظاهریه، تصوف ۱۰۲ (یک جلد)، بنکیپور ۷/۱۳ ش ۸۲۶ (ج ۲، ۲۱۸ ورق، قرن ۶ هـ)، موصل ۲۱۹، ش ۲۲، رامپور ۳۸۲/۱، سلوک ۲۶۱. - نسخه‌هایی که بروکلیمان به آن دسترسی نداشته است: لاله لی ۱۴۷۸ (۳۹۹ ورق، ۱۱۲۷ هـ)، وهبی ۶۶۷ (۲ جلد)، فیض الله ۱۲۶۶ (۱۸۹ ورق، قرن ۱۱ هـ)، ۱۲۶۷ (ج ۱، ۲۹۲ ورق، قرن ۷ هـ) ۱۲۶۸ (ج ۲، ۲۳۶ ورق، قرن ۷ هـ)، ۱۲۶۹ (ج ۳، ۲۳۲ ورق، ۵۷۰ هـ، نک، فهرس معهد المخطوطات العربیه ۱/۱۷۶)، حکیم اوغلو ۴۹۷ (۵۷۵ ورق، قرن ۱۲ هـ)، عاطف افندی ۱۴۷۵

(۲۷۷ ورق، ۶۱۰ هـ)، ۱۴۷۶ (۲۴۱ ورق، ۸۶۷ هـ)، ابراهیم افندی ۴۳۸ (۶۶۸ هـ)، مصلی ۱۱۵ (۸۲۸ هـ)، آنکارا، صائب ۱۲۰۱ (۷۳۵ هـ)، ادرنه، سلیمیه ۴۰۰ (۷۳۰ هـ)، قسطنونی ۳۲۹۳ (ج ۲، ۲۲۷ ورق، ۵۷۱ هـ)، چستریتی ۳۶۹۸ (ج ۱، ۱۸۵ ورق، ۶ هـ، ۳۹۳۰ (ج ۱، ۲۵۱ ورق، ۶ هـ)، طلعت (قاهره) تصوف ۱۵۴۴ (۱۷۹ ورق ۴۹۲۷ هـ)، تونس، احمدیه ۳۵۶۰-۳۵۶۲، رباط ۱۸۴/۱، ۸۰۴ (ج ۱، ۲۹۰ ورق)، ۱۰۶۹ (ج ۲، ۲۳۲ ورق، ۱۲۶۸ هـ)، کابل، (نک)، مجله معهد المخطوطات العربیه ۱۲/۲، ۳، ۸۸، ۱۴۰، تاشکند ۳۱۳۴ (نک)، مرجع سابق ۳۲۴/۶، نک، کورکیس عواد، سومر (مجله باستانشناسی عراق) ۲۷۶/۷؛ طبع قاهره ۱۳۱۰ هـ (۲ جلد) - تنقیح از ابو عبدالله الطبرسی بن عبدالله المهتدی بنور الله، فاتح ۲۷۶۵ (۳۴۴ ورق، ۵۷۵ هـ نک، فهرس معهد المخطوطات العربیه ۱۵۰/۱)، ملا چلبی ۳۲ (۳، ۱۸۰ ورق، ۶ هـ) - ملخص آن تحت عنوان: «الوصول الى الغرض المطلوب من جواهر قوت القلوب» از محمد بن خلف بن سعید الاندلسی (فو. ۴۸۵ هـ/۱۰۹۲ م، نک، کحاله، معجم المؤلفین ۲۸۴/۱۰، پاریس ۲۰۱۶ (ص ۵۳ ب - ۱۴۱ ب، ۹۹۶ هـ نک، وایدا ۵۷۴) سزر (کتابخانه سلیمانیه) ۱۵۲۵ (۲۱۵ ورق، قرن ۹ هـ)، تلخیصی دیگر از آن از درویش عبدالکریم بن علی (قرن ۱۰ هـ) کوپریلی ۴/۳۲۹/۲ (ص ۴۱ ب - ۹۴ ب، ۹۷۷ هـ به خط مؤلف)، یک ملخص دیگر از حسین بن معن (فو. ۸۷۰ هـ/۱۴۶۶ م، نک، بروکلیمان، ذیل ۲۹۴/۲) فاتح ۲۷۶۸ (۳۷۰ ورق، ۱۱۰۵ هـ)، سرای خزینه ۲۳۵ (۲۵۹ ورق، ۱۰۸۵ هـ) - شرح بر کتاب «قوة القلوب...» از مؤلف گمنام، اسکوریال ۲/۷۴۰ (۱۸۳ ب - ۲۳۶ ب).

۴۷- (= بروکلیمان، ذیل ۳۸۰/۱، ش ۸) ابو الحسین محمد بن احمد بن اسماعیل بن عباس بن سمعون در ۳۰۰ هـ/۹۱۲ م در بغداد تولد یافت و در زمره مشاهیر و عاظم بغداد بود. اقوال و آراء وی مکرر گردآوری شده است. ابن سمعون در سال ۳۸۷ هـ/۹۹۷ م در بغداد فوت شد.

مراجع:

ابن ابی یعلی، طبقات الحنابلة ۲/۱۵۵-۱۶۲؛ خطیب بغدادی، تاریخ بغداد ۱/۲۷۴-۲۷۷؛ ابن عساکر، تبیین کذب المفتری ۲۰۰-۲۰۶؛ ابن جوزی، المنتظم ۷/۱۹۸؛ ابن خلکان، وفيات الاعیان ۱/۶۲۲-۶۲۳؛ ابن عماد، شذرات الذهب ۳/۱۲۴-۲۶؛ Massignon, Texts 84-85؛ زرکلی، الاعلام ۶/۲۰۴؛ کحاله، معجم المؤلفین ۸/۲۳۴.

آثار:

۱- «الأمالی» ظاهریه، مجموع ۱۷ (ص ۳۱ الف - ۶۹ الف، ص ۱۷۹ الف - ۱۹۸ ب، قرن ۶ هـ نک، مقدسی در: BSOAS 18/1956/22)، ۸/۱۷ (ص ۱۶۷ الف - ۲۰۴ الف، قرن ۶ هـ)، ۳۰ (ص ۴۷ الف - ۶۶ الف، قرن ۷ هـ).

۲- «جزء فيه مسألة من كلام...» ظاهریه، مجموع ۵۵ (ص ۱ الف - ۴ الف، قرن ۷ هـ).

۴۸- (= بروکلیمان، ذیل ۳۶۰/۱، ش ۸) ابوالعباس احمد بن محمد بن زکریای الرازی النسوی^{۲۵} صوفی و محدث بود و مدتی طولانی در بغداد زندگی کرد. او در سال ۳۹۶ هـ/۱۰۰۵ م در عیمونه در حجاز فوت شد.

مراجع:

خطیب بغدادی، تاریخ بغداد ۹/۵؛ سبکی، طبقات الشافعیة ۹۷/۲؛ حاجی خلیفه، کشف الظنون ۱۱۰۴؛ کحاله، معجم المؤلفین ۱۰۳/۲.

آثار:

«طبقات الصوفیة» که سلمی از آن مکرر استفاده کرده است، اصفیه ۳۸۸/۱، تراجم ۱/۸۸ (۲۴۴ ورق، ۷۸۷، آغاز نسخه افتاده است)، ذیلی از مؤلف گمنام که صوفیان یمنی بر آن افزوده اند، مرجع سابق ۲/۸۸ (۲۱ ورق، ۷۸۷ هـ).

۴۹- (= بروکلیمان، ۲۱۸/۱، ش ۹ الف) ابوالقاسم العارف که حدود ۳۹۵ هـ/۱۰۰۵ م به کار تألیف پرداخت و عمدتاً به جنید بغدادی و ابو یزید بسطامی استناد می‌کرد.

آثار:

۱- «القصد الی الله» که به جنید بغدادی نیز منسوب است، اما به عقیده نیکلسون، *ISLCA, 2/401-415* فقط یک بخش از آن متعلق به جنید بغدادی است. نسخ خطی: اصفیه ۳۹۰/۱، تصوف ۶۰۱- نسخه‌ای که بروکلیمان به آن دسترسی نداشته است: ۱/۳۶۷ (۲۸ ورق، ۱۲۰۸ هـ)، نک. آربری، *Suppl. Hand. List, Cambridge 47*.

۲- «معالی (یا معالم) الهمم» برلین غربی ۱۸۰۱، دیوان هند ۴۵۹۷ (نک. *JRAS 1939/378*)، طبع معالی بوسیله هک غضنفردر: *13/1937/226-254, 13/1935/263-297, Allahabad Uni, Studies XI* این کتاب به جنید نیز منسوب است. بعقیده آربری مؤلف حقیقی آن ابوالقاسم عارف است، نک. *Isl. Cult. 1937/95*، نیز، *A.H. Abdel-Kader, The Life...of al-Junaid, London 1969, 63*.

۳- «معاشر القاصدین» بنگال ۱۰۵۸ (۶۱ ورقه، ۹۶۵ هـ).

۴- «عهد نامه» که مؤلف از آن در کتاب «معاشر القاصدین» خود استفاده کرده است، ص

۳۰-۳۲.

۵۰- (بروکلیمان ۲۰۰/۱، ش ۹) تاج الاسلام ابو بکر محمد بن اسحاق بن ابراهیم الکلابادی

الحنفی در سال ۳۸۰ هـ/۹۹۰ م و به روایتی ۳۸۴ هـ/۹۹۴ م فوت شد.

مراجع:

حاجی خلیفه، کشف الظنون ۵۳، ۱۶۳، ۲۲۵؛ هدیه العارفین ۵۴/۲؛ فوائد البهیه ۱۶۱؛

کحاله، معجم المؤلفین ۲۲۲/۸.

آثار:

۱- «التعرف لمذهب اهل التصوف» الجزائر ۹۰۶ (۷۷ ورق، قرن ۱۰ هـ)، دیوان هند دلهی (Delhi) ۱۷۴۷ (۵۷ ورق، ۷۲۹ هـ، فهرست ۱۲۱۸/۲)، گارت ۱/۲۱۱۷ (قرن ۱۰ هـ)، جازالله ۲/۹۵۵ (ص ۲۰۰-۲۳۱، ۱۱۱۱ هـ)^{۲۶}، فاتح ۲۷۷۷ (۷۰ ورق، ۸۵۳ هـ)، شهید علی ۱۱۴۸ (۶۲ ورق، ۸۵۳ هـ)، ۱/۱۱۴۹ (ص ۱-۶۰، ۱۰۵۳ هـ)، رستم پاشا ۱/۱۵۵ (ص ۱-۶۱، ۱۰۶۴ هـ)، کتابخانه دانشگاه استانبول ۳۳۱۷ (۱۶۱ ورق، ۱۳۳۴ هـ)، مراد ملا^{۲۷} ۱۲۵۴

(۱۰۲ ورق، قرن ۱۱ هـ) کتابخانه سلیمانیه ۳۸۷۳۱ (ص ۲۵۳-۳۰۷)، بورس، اورخان، تصوف ۱، اولو جامع، تصوف ۶، اشرف زاده ۱۶۱، تهران ۲، ۵۹۸، ۶، رامپور ۱، ۳۵۹، سلوک ۲۹۸. قاهره ۲، ۲۷۹/۱ مجموع ۶۶۶ م، ۱۷۰ م. - نسخه‌هایی که بروکلیمان به آن دسترسی نداشته است: لالا اسماعیل ۱۶/۷۰۶ (۷۷ ورق)، نافذ پاشا ۱/۳۷۶ (ص ۱ ب - ۱۰۶ ب، قرن ۱۲ هـ)، چور لیلی (چور لولو) ۱۹/۴۳۳ (ص ۵۳۵-۵۶۸)، م. بخاری ۲/۹۴ (ص ۲۱۰ ب - ۲۳۸ الف، ۱۱۱۱ هـ)، سلیم آغا ۲/۴۰۷ (ب ۱۳۰ - ۱۵۷ ب، قرن ۱۱ هـ)، اسکلیب (چوروم) ۱/۱۲۴۴ (ص ۶ ب - ۹۷ ب، ۸۳۸ هـ)، پاریس، ذیل، نسخه‌های خطی فارسی ۹۸۱ (نک، وایدا ۶۴۵)، کمبریج، نسخ خطی شرقی ۱۴۳۴ (۳۳ ورق، ۷۰۰ هـ، نک، آربری، ص ۳۷)؛ طبع آربری، قاهره ۱۹۳۳؛ ترجمه آربری به انگلیسی تحت عنوان: *The Doctrine of the Sufis, Cambridge 1936*؛ طبع دیگر از عبدالحلیم محمود و طه عبدالباقی سرور، قاهره ۱۹۶۰.

شروح: الف - «نور المریدین و فضیحة المدعین» به فارسی، اثر اسماعیل بن محمد بن عبدالله المستعلی (ف. ۴۳۴ هـ/۱۴۰۳ م، نک، حاجی خلیفه، کشف الظنون ۴۲۰)، جازالله ۱۰۲۷ (۶۰۷ ورق، ۶۶۶ هـ). - نسخه‌ای که بروکلیمان به آن دسترسی نداشته است: آماسیه ۷۲۰ ج ۱، ۲۹۴ ورق، ۵۶۷ هـ)، طبع لکنو (لکهنو) ۱۹۱۲، ۴ جلد، نک، *Spies, OLZ1936/528* ملخص این شرح: شهید علی ۱۲۳۱ (۶۱۱ ورق، ۹۵۱ هـ)، کتابخانه دانشگاه استانبول ۳۳۱۷ (۱۶۱ ورق، ۱۳۳۴ هـ)، بورس، حراچی زاده، تصوف ۳۲ (۲۹۳ ورق)، پاریس، بلوشه (Blochet) ۸۰، برلین نسخ خطی فارسی ۲۴۶. - نسخه‌هایی که بروکلیمان به آن دسترسی نداشته است: شهید علی ۱۴۴۷ (۲۸۹ ورق، ۸۴۷ هـ)، قونیه، یوسفیه ۵۴۶۷ (۲۰۷ ورق، ۶۱۶ هـ، نک، احمد آتش در: *Bellefen, 16/108*).

ب - «حسن التصرف فی شرح التعرّف» از علی بن اسماعیل بن یوسف القنوی (ف. ۷۲۷ هـ/۱۳۲۶ م، نک، بروکلیمان ۸۶/۲)، وین ۱۸۸۸ (۲۶۳ ورق، ۱۲۴۶ هـ)، برلین شرقی ۱۲۰۲، ولی الدین ۱/۱۷۰۹ (ص ۱-۱۰۹ ب، قرن ۸ هـ)، فاتح ۲۶۶۰ ج ۱، ۱۸۵ ورق، قرن ۸ هـ، نک، فهرس معهد المخطوطات العربیه ۱/۱۵۵، نافذ پاشا ۴۱۵ (۳۰۲ ورق، قرن ۱۱ هـ)، حمیدیه ۶۴۴ (۳۴۴ ورق، ۸۲۳ هـ)، چلبی عبدالله ۱۷۶ (ص ۱ ب - ۲۶۹ ب، ۸۸۲ هـ)، شهید علی ۱۲۳۲ (۲۳۲ ورق، ۹۵۱ هـ)، فیض الله ۱۲۴۹ (۲۵۰ ورق، قرن ۹ هـ). - نسخه‌هایی که بروکلیمان به آن

دسترسی نداشته است: فاتح ۲۶۶۱ (۲، ۱۷۰ ورق، ۷۲۴ هـ نک.، فهرس المعهد المخطوطات العربیه ۱/۱۵۵)، فیض الله ۱۲۵۴، مشهد ۴، ۱۷۰، حکمت ۷۷۳ (۱۲۹ ورق، ۹۰۳ هـ).
ج - شرح از مؤلف گمنام: جارالله ۱۰۲۸ (۱۰۸ ورق، ۷۵۶ هـ)، بورسا، اولو جامع، تصوف ۷، بادلیان ۲/۲۱۵، ۱۶۱ (۱۱۰ ورق).

۲- «معانی الآثار» یا «معانی الاخبار» یا «بحر الفوائد المسمی به معانی الاخبار» یا «مفتاح معانی الاخبار» و یا «معانی الاحادیث المصطفویة و معانی الاخبار المجتوبیة» تألیف ۳۷۵ هـ: بنی جامع ۲۷۴ (۳۰۷ ورق، قرن ۹ هـ)، مراد ملأ ۶۱۰ (۱۲۸ ورق، ۱۰۵۵ هـ)، فاتح ۶۹۷ (۲۸۸ ورق، ۶۹۴ هـ)، راغب ۳۱۱ (۳۰۰ ورق، ۱۱۲۸ هـ)، کتابخانه دانشگاه استانبول الف ۴۹۴ (۱۵۱ ورق، ۱۰۸۳ هـ)، جارالله ۹۵۵ (حدود ۱۰۰ ورق، ۱۱۱۱ هـ)، اسکودار، هدی، حدیث ۲۳، پاریس ۵۸۵۵ (۳۹۸ ورق، ۶۹۱ هـ نک.، وایدا ۲۵۳)، گارت ۱۳۶۸ (۱۶۹ ورق، قرن ۱۳ هـ)، اسکندریه، بلدیة ۳۱۷۹ ج (۲۴۷ ورق، ۱۱۱۰ هـ نک.، فهرس معهد المخطوطات العربیه ۱/۶۳)، ظاهریه، حدیث ۲۴۳، قاهره ۲، ۹۲/۱، حدیث ۳۸۱۱. - نسخه‌هایی که بروکلیمان به آن دسترسی نداشته است: سرای احمد ۳، ۵۳۸ (۲۷۲ ورق، ۶۰۵ هـ)، ۶۰۰ (۲۳۴ ورق، قرن ۸ هـ)، ۶۱۹ (۱۵۰ ورق، ۷۴۴ هـ نک.، فهرست ۲/۱۲۹-۱۳۰)، ولی الدین ۷۱۸ (۳۲۳ ورق، قرن ۹ هـ)، چورلیلی ۱۲۸ (حدود ۳۰۰ ورق، قرن ۸ هـ)، محمد بخاری ۱/۹۴ (ص ۱-۲۰۹ ب، ۱۱۱۱ هـ)، قسطنونی ۱۳۹۸ (۷۸۵ هـ نک.، *Oriens 5/45*)، دانشگاه لندن ۱۹۰۷۴، حلب، احمدیه ۲۷۴ (۳۰۲ ورق، قرن ۱۱ هـ نک.، فهرس معهد المخطوطات العربیه ۱/۱۰۶).

۵۱- (بروکلمان، ذیل ۱/۳۶۱، ش ۹) *ابوالحسن علی بن بحیی بن محمد الزندویستی البخاری المبتغی* در قرن چهارم هجری فوت شد.

مراجع:

قرشی، الجواهر ۵/۳۱۳؛ حاجی خلیفه، کشف الظنون ۹۲۸؛ فوائد البهیة ۹۳.

آثار:

۱- «روضه العلماء و نزهة الفضلاء» در باره تعالیم اخلاقی از قرآن و حدیث و اقوال صوفیان: برلین ۸۸۶۰ (۳۱۳ ورق، ۱۰۶۹ هـ)، گوتا ۶۹ (۹۴ ورق، کامل نیست)، درسدن ۱۷۶، موزه برلین ۷۴۵، تعلیقات ۷۲۵۸ (۲۸۹ ورق، ۱۰۳۳ هـ)، قلیچ علی ۷۰۳ (۲۳۶ ورق، قرن ۱۲ هـ)، بوهار ۱۲۱ (۴۱۵ ورق، قرن ۱۲ هـ)، لیدن ۸۲۶ (یک قطعه، ۸ ورق، نک.، فورهورف ۲۸۸)، بنکیپور ۹/۱۳ ش ۸۲۷ (۳۰۸ ورق، ۱۰۹۷ هـ)، رامپور ۱/۳۴۴، سلوک ۱۵۶، ۱۵۷، (موصل ۲۱۹ ش ۲۶، ۲۳۸ ش ۱۲۷، کلکته ۲۷ ش ۴۲۲)°. - نسخه‌هایی که بروکلیمان به آن دسترسی نداشته است: وهبی ۶۸۱ (ص ۱ ب - ۲۲۰ ب، ۱۱۳۰ هـ)، فاتح ۲۶۳۵ (۱ الف - ۲۷۲ ب، ۷۳۷ هـ)، حاجی محمود ۱۶۳۶ (ص ۱ ب - ۲۳۱ ب، ۱۱۱۵ هـ)، نافذ پاشا ۳۲۴ (ص ۱ ب - ۲۱۲ ب،

قرن ۱۲ هـ، مراد ملا ۱۲۷۰ (۲۲۱ ورق، ۸۴۲ هـ)، سرای احمد ۳، ۸۷۶ (۳۴۸ ورق، ۷۱۷ هـ)، ۱/۱۳۶۲ (۲۹۴ ورق، ۸۶۹ هـ)، ۲/۱۳۶۲ (۲۵ ورق، ۸۶۹ هـ)، ۱۳۶۳ (۲۵۴ ورق، ۸۵۱ هـ)، ۱۳۶۵ (۳۹۲ ورق)، ۱۳۶۶ (۳۱۰ ورق، ۸۶۲ هـ نک، فهرست ۲، ۳۹۶-۳۹۷)، رشید ۱۲۶۹ (ص ۱ ب - ۳۴۷ ب، ۷۱۶ هـ)، کتابخانه دانشگاه استانبول ۲۷۰۶ (۱۷۶ ورق، ۸۴۰ هـ)، ۳۳۲۷ (۱۷۰ ورق، ۸۷۸ هـ)، محمود پاشا ۲۶۹ (۱ ب - ۲۹۳ ب، قرن ۹ هـ)، دوغوملو ۶۲ (۲۴۵ ورق، ۸۷۰ هـ)، یورسا، اولو جامع ۱۷۹۷ (۲۸۵ ورق)، قسطنونی ۳۰۵۷ (ج ۱/۱۷۰ ورق، ۷۷۳ هـ)، ۳۵۱۶ (۳۰۰ ورق، ۷۳۲ هـ)، چستریتی ۳۸۶۸ (۳۲۰ ورق، قرن ۸ هـ)، اسکندریه، بلدیة ۱۱۷۶ (۱۰۷۷ هـ)، ۱۳۳۸ (۲، ۸۶۰ هـ).

۲- «الاسئلة والاجوبة فی الحکمة» (تألیفی که بروکلیمان به آن دسترسی نداشته است)، علی امیری، استانبول ۲/۱۱۸۹ (ص ۴۷ ب - ۶۲ ب، حدود ۱۱۰۰ هـ)، تحت عنوان: الحکمة فی الخلیفة» پاریس ۸۲۴ (ص ۵۲ ب - ۶۰ ب، ۱۰۰۹ هـ نک، وایدا ۳۷۹).

۵۲- (= بروکلیمان، ۲۰۰/۱، ش ۱۰) ابو سعد^{۵۱} عبدالملک بن محمد بن ابراهیم الواعظ الخرقوشی در سال ۳۹۳ هـ از نیشابور به بغداد آمد، سپس به مکه رفت و بعد از سال ۳۹۶ هـ/۱۰۰۵ به نیشابور باز گشت. او یکی از مشهورترین صوفیان شافعی و مؤلف کتابهای زیادی بود. واعظ خرقوشی در ۴۰۶ هـ/۱۱۰۵ م و به روایتی دیگر ۴۰۷ هـ در نیشابور فوت شد. مراجع:

خطیب بغدادی، تاریخ بغداد ۴۳۲/۱۰؛ ابن عساکر، تبیین کذب المفتری ۲۳۳-۲۳۶؛ ابن اثیر، اللباب ۳۵۳/۱-۳۵۴؛ سبکی، طبقات الشافعیة ۲۸۲/۳؛ ذهبی، تذکرة الحفاظ ۱۰۶۶؛ ابن عماد، شذرات الذهب ۱۸۴/۳-۱۸۵؛ زرکلی، الاعلام، ۴/۳۱۰؛ کحاله، معجم المؤلفین ۱۸۸/۶. آثار:

۱- «تهذیب الاسرار» شرح تصوف در هفتاد باب، برلین ۲۸۱۹ (۲۹۰ ورق، ۸۴۸ هـ)، شهید علی ۱۱۵۷ (۲۳۱ ورق، ۸۶۳ هـ)، فیض الله ۲۸۰ (۲۹۲ ورق، ۸۶۳ هـ). ملخصی از آن از مؤلف گمنام، برلین ۲۸۲۰ (ص ۸۳ - ۱۰۰)، نک.

Arberry, Khargushi's Manual of Sufism, BSOAS 9/1937-39/345-349.

۲- «کتاب البشارة و النذارة فی تعبیر الرویا و المراقبة» برلین ۴۲۶۶ (۱۷۵ ورق، ۱۱۰۵ هـ)، ۴۲۶۷ (۱۸۱ ورق، حدود ۱۲۰۰ هـ الوارت (*W. Ahlwardt*) تاریخ مذکور را اشتباه تعیین کرده است)، توینگن ۲۲۰ (۶۴ ورق، قرن ۷ هـ نک، الیس (*Ellis*))، فهرست توصیفی (۴۱)، واتیکان، وایدا ۳/۱۳۰۴ (ص ۲۳۰-۳۱۴، قرن ۵ هـ)، فاس، قرویین ۱۲۸۹، قاهره ۲، ۱۷۴/۶، تعبیر ۳۳ (۲۰۲ ورق، ۱۰۶۸ هـ)، ایاصوفیه ۱۶۸۸ (۲۶۷ ورق، قرن ۸ هـ)، لیدن ۱۲۱۳ (۲۵۰ ورق، نک، فورهورف ۵۳)، قاهره، طلعت، مجموع ۱/۲۳۶.

۳- «شرف المصطفی» شرح حال پیامبر (ص)، برلین ۹۵۷۱ (۳۱۳ ورق، ۴۴۷ هـ)، ۹۵۷۲ (یک قطعه، ص ۲۹۷-۳۱۳)، تویننگن ۱۲ (یک قطعه، ۹۵ ورق، قرن ۵ هـ)، موزه بریتانیا، ذیل ۵۰۹، مخطوطات شرقی ۳۰۱۴ (۲۵۴ ورق، ۸۱۵ هـ)، ظاهریه، سیره ۳۵ (۲۰۷ ورق، سماع از سال ۵۹۷ هـ نک، العش ۵۱-۵۳). ترجمه فارسی «شرف المصطفی» ولی الدین ۸۸۸ (۱۹۱ ورق، ۷۵۵ هـ)^{۵۲}، نک.، *Story, Persian Literatur* 2/175.

۵۳- (= بروکلیمان، ۱/۲۲۰ ش ۱۱) ابو عبدالرحمن محمد بن حسین بن محمد بن موسی الازدی السُلَمی در سال ۳۲۵ هـ/۹۳۶ م در نیشابور تولد یافت. گویا او در سال ۳۳۳ هـ درس ابو بکر الصبغی را استماع کرده است، دارقُطَی، ابو نصر سراج و ابو عمرو نجید نیز استادان وی بودند. سُلَمی به عراق و حجاز رفت و آنجا محضر محدثان و صوفیان متعددی را درک نمود. او علاوه بر تصوف کتابهای زیادی در تفسیر قرآن و علم حدیث تألیف کرد. سلمی شهرت خود را عمدتاً مدیون کتاب طبقات الصوفیه است، در آن بخش بزرگی از منابع راجع به صوفیه را که امروز مفقودند، ضبط نمود. او در ۴۱۲ هـ/۱۰۲۱ م فوت شد.

مراجع:

ابوسعید محمد بن علی بن احمد بن حبیب الخَشَّاب (ف. ۴۵۶ هـ/۱۰۶۳ م)، شاگرد سلمی شرح حال وی را نوشته است (نک، صفدی، وافی بالوفیات ۱۳۶/۴)، بخشی از این تألیف در سیر النبلاء اثر ذهبی موجود است (نک، مقدمه بر طبقات الصوفیه، طبع لیدن ۱۸)؛ خطیب بغدادی، تاریخ بغداد ۲/۲۴۸-۲۴۹؛ ابن جوزی، منتظم ۶/۸؛ ذهبی، میزان الاعتدال ۳/۴۶-۴۷؛ همین مؤلف، تذکره الحفاظ ۱۰۴۶-۱۰۴۷؛ همین مؤلف، دول الاسلام ۱/۱۷۹؛ سبکی، طبقات الشافعیة ۳/۶۰-۶۲؛ صفدی، وافی بالوفیات ۲/۳۸۰-۳۸۱؛ ابن حجر، لسان المیزان ۵/۱۴۰-۱۴۱؛ ابن کثیر، البدایه والنهایه ۱۲/۱۲-۱۳؛ یافعی، مرآة الجنان ۳/۲۶؛ ابن عماد شذرات الذهب ۳/۱۷۶-۱۹۷؛ زرکلی، الاعلام ۶/۳۳۰؛ کحاله، معجم المؤلفین ۹/۲۵۸-۲۵۹؛ مقدمه دو ناشر کتاب طبقات الصوفیه؛

Wüstenfeld, Geschichtsschreiber., Nr.176; Idem., Der Imam Schaf ai., 301.

آثار:

۱- «حقائق التفسیر» کتابخانه دانشگاه استانبول ۳۴۴ (۲۱۷ ورق، ۸۲۸ هـ)، ایضاً ۲۰۷۷ (۱۶۴ ورق، ۱۰۳۸ هـ)، اسکودار، هدی، تفسیر ۲۰ (۳۹۷ ورق، ۵۵۳ هـ)، کوپرلی ۹۱ (۱۷۱ ورق، ۱۰۷۷ هـ)، ایضاً ۹۲ (۲۸۵ ورق، ۷۳۹ هـ)، ینی جامع ۴۳ (۲۸۳ ورق، ۷۷۱ هـ)، بشیر آغا^{۵۳} ۳۶ (۳۳۸ ورق، ۱۰۹۱ هـ)، ولی الدین ۱۴۸ (۴۲۱ ورق، ۶۸۱ هـ)، سلیمانیه ۹۷ (۲۸۲ ورق، قرن ۷ هـ)، فاتح ۲۶۰ (۱۶۴ ورق، قرن ۱۱ هـ)، ایضاً ۲۶۲ (۲۹۴ ورق، ۶۷۲ هـ نسخه‌ای نفیس با تعلیقات در هامش)، ایضاً ۲۶۲ (۳۱۹ ورق، ۶۰۰ هـ نک، فهرس معهد المخطوطات العربیه ۳۳/۱)، مراد

ملا ۵۳۸۱ (۳۶۴ ورق، ۶۹۳ هـ)، ۱/۸۲ (ص ۱-۲۵۲، ۶۹۹ هـ)، حکیم ۹۹ (ج ۲، ۲۴۴ ورق، ۶۳۲ هـ) ۵۵، قاهره ۲، ۴۸/۱، تفسیر ۱۵۰ (۳۷۹ ورق، ۱۲۷۰ هـ)، ۴۸۱ (۳۳۲ ورق، ۱۲۷۱ هـ)، الازهر ۲۵۹/۱، تفسیر ۲۵۰ (۲۷۸ ورق)، ۱۰۹۳ (۴۰۷ ورق، ۱۳۷۷ هـ)، اسکندریه، بلدیہ ۱۰۱۸ ب (۳۰۴ ورق، ۷۹۵ هـ نک.، فهرس معهد المخطوطات العربیه ۳۲/۱)، بنکیپور ۲/۱۸، ۱۳۲، ش ۱۵۴۱ (۲۳۸ ورق، ۸۲۳ هـ)، فاس، قرویین ۴۵ (۶۳۶ هـ) ۵۶. - نسخه‌هایی که بروکلیمان به آن دسترسی نداشته است: حاجی محمود ۸۳ (۱)، ۲۴۹ ورق، ۹۳۲ هـ)، شهید علی ۲۷۰ (۱۱۷ ورق، قرن ۸ هـ)، بایزید ۵۵۴ (۳۳۷ ورق، ۶۹۱ هـ نسخه‌ای بسیار نفیس)، داماد ابراهیم ۲/۱۵۲ (۴۸۱ ورق، ۷۲۸ هـ)، اسکلیپ ۹۸۴ (۱)، ۱۵۹ ورق، قرن ۹ هـ)، بورسا، چراچی زاده ۱۲۸ (۱)، ۳۴۲ ورق، قرن ۷ هـ)، چستریتی ۳۷۸۷ (یک بخش، ۲۱۲ ورق، قرن ۶ هـ)، قاهره ذیل ۲۸۱/۱ ش ۲۳۰۱۰ (۲۴۹ ورق، ۷۳۶ هـ)، تاشکند ۸۳۴۹ (نک.، مجله معهد المخطوطات العربیه ۳/۶، ۲۲۳)، ریاط، یوسفیه ۶ (۱۱۵۵ هـ)، ملخصی از آن تحت عنوان «التفسیر الصغیر» ظاهریه، تفسیر ۲۴۹ (۱۷۸ ورق، ۷۸۷ هـ نک.، عزت حسن ۱/۱۸۸).

۲- «طبقات الصوفیه» که دنباله کتاب زهد است، سلمی در آن از طبقات صحابه، تابعون و تابع تابعون بحث می‌کند (نک.، مقدمه طبقات الصوفیه، طبع لیدن، ص ۳)، برلین ۹۹۷۲ (۱۳۴ ورق، ۷۸۵ هـ)، موزه بریتانیا ۹۶۱، ملحقات ۱۸۵۲۰ (۱۲۰ ورق، قرن ۷ هـ نک.، فهرس معهد المخطوطات العربیه ۲، ش ۳۱۶)، رئیس کتاب ۶۷۷ (۲۳۲ ورق، ۸۴۶ هـ نک.، فهرس معهد المخطوطات العربیه ۲، ش ۳۱۶)، بایزید ۵۰۶۴ (ص ۱-۱۰۴ الف، ۱۰۳۶ هـ)، أسعد ۲۳۱۳ (۱۳۱ ورق، ۹۸۶ هـ)، مجموعه قولہ ۲، ۲۳۹، اکنون در قاهره، تصوف ۱۹۵۱ (۱۳۵ ورق، ۹۸۱). - نسخه‌هایی که بروکلیمان به آن دسترسی نداشته است: محمد بخاری ۳۳۲ (ص ۷ الف - ۱۰۵ ب، قرن ۶ هـ)، کتابخانه دانشگاه استانبول ۳۹۳۴ الف (۱۳۶ ورق، قرن ۱۱ هـ)، بورسا، حسین چلبی ۲/۳۹ (ص ۱۲۵ الف - ۱۸۰ ب، ۸۲۷ هـ نک.، فهرس معهد المخطوطات العربیه ۲، ش ۳۱۶)، قاهره، تیمور، تاریخ ۲۱۹۵ (۹۵ ورق، قرن ۷ هـ نک.، فهرس معهد المخطوطات العربیه ۲، ش ۳۱۶). طبع متن عربی بوسیله یوهانس پدرس (Pedersen)، یک بخش، پاریس ۱۹۳۸؛ نشر کامل کتاب بوسیله پدرس، لیدن ۱۹۶۰؛ به اهتمام نور الدین شریبه، قاهره ۱۹۵۳ (نک.، *Ritter, Oriens 7/1954/397-398*)؛ تحشیه و تنقیح به فارسی از ابو اسماعیل عبدالله بن محمد بن علی الانصاری (فو. ۴۸۱/۸۸۱ هـ نک.، بروکلیمان ۱، ص ۴۳۳)، نسخه نورعثمانیه ۲۵۰۰ (۲۷۶ ورق، ۸۳۹ هـ)، نافذ پاشا ۴۲۶ (۲۴۶ ورق، ۷۷۱ هـ نک.، *Ritter, Der Islam 22/93*)، قونیه، یوسف آغا ۶۷۷ (۲۲۰ ورق)، بنگال - به فارسی - ۲۳۴ (۱۰۱۵ هـ)، نک.

W.Ivanov, Tabaqat of Ansari in the Old Language of Herat, JRAS 1923/1-34.

مختصری از اصل عربی طبقات الصوفیه، نسخه کوپریلی ۱۶۰۳ (ص ۲۱۲ ب - ۲۴۵ الف، ۷۴۳ هـ).

- ۳- «مناهج العارفين» توصيف مختصر تصوف، برلين ۲۸۲۱ (ص ۲۲-۲۸)، مونيخ ۲۶۴ (ص ۶۶ - ۷۳) ۵۷. - نسخه‌هائی که بروکلیمان به آن دسترسی نداشته است: منچستر ۳۲۳ (۵۸ ورق، قرن ۱۱ هـ، نک، فهرست ش ۱۰۱)، تحت عنوان: سلوک مناهج العارفين، مینگانا ۹۰۵ (۱۰ ورق، قرن ۸ هـ فهرست ۶۳۵).
- ۴- «جوامع آداب الصوفيه» برلين ۵۱۳۰۸۱ (ص ۵۸-۷۳) ۵۹، ترجمه مختصر به زبان جاوه‌ای که بين سطور متن عربی نوشته شده است، لیدن، نسخه‌های خطی شرقی ۱۸۴۲ (ص ۱۷۳-۲۴۶، نک، فورهوف ۹۸).
- ۵- «کتاب عيوب النفس و مداواتها» برلين ۳۱۳۱ (ص ۲۸-۳۶)، موزه بریتانیا ۲۲۸، مخطوطات شرقی ۳۱۲۲ (۱۰ ورق، قرن ۱۲ هـ)، پرتو پاشا ۱۰/۶۱۶ (ص ۴۲ الف - ۵۱ الف، قرن ۱۰ هـ)، کوپریلی ۸/۱۶۰۳ (ص ۲۰۰ الف - ۲۱۸ ب، ۷۳۹ هـ، نک، فهرست معهد المخطوطات العربيه ۱، ش ۱۷۳)، بورسا، اولو جامع ۴/۱۵۴۳ (ص ۷۶ الف - ۸۹ الف، ۴۷۱)، هـ، نک، به *Ritter, Oriens 3/62* قاهره، تیمور، تصوف ۷۴ (ص ۱-۱۶). - نسخه‌هائی که بروکلیمان آن دسترسی نداشته است: سرای امانت ۴/۱۷۶۲ (۱۱ ورق، قرن ۸ هـ، نک، فهرست معهد المخطوطات العربيه ۱، ش ۱۷۴)، خالد افندی ۵/۷۲۶ (ص ۴۲ الف - ۵۲ الف، قرن ۱۱ هـ)، حمیدیه ۷۰/۱۴۴۷ (ص ۲۷۸ ب - ۲۸۳ ب، در هامش، ۸۱۲ هـ)، شهید علی ۱/۱۳۴۵ (ص ۱-۷ ب، قرن ۸ هـ)، پاریس ۵۷۲۲ (ص ۱۶۶-۱۷۸)، ایضاً ۵۷۲۷ (ص ۳۷-۴۱، نک، وایدا ۷۱۹)، مینگانا ۹۰۵ (۱۳ ورق، قرن ۸ هـ، فهرست ۶۳۵)، قاهره، ذیل ۱۴۶/۲، ش ۲۱۵۰۴ ب (ص ۱-۱۶)، رباط ۱۴۱۹ (ص ۱۵۱ ب - ۱۵۲ الف، نک، فهرست ۱ (۲)/۱۷۸، مراکش، یوسفیه ۹۱. تهذیب منظوم بر کتاب عيوب النفس و مداواتها، تحت عنوان: «الانس فی شرح العيوب النفس» یا الرجز المعيوب» تألیف ابوالعباس احمد بن محمد بن زُرُق البُؤسی (ف. ۸۹۹ هـ/۱۴۹۳ م، نک، بروکلیمان ۲/۲۵۳)، الجزایر ۴/۹۳۴ (ص ۶-۱۱ قرن ۱۱ هـ - نسخه‌هائی که بروکلیمان به آن دسترسی نداشته است: پاریس ۵۳۶۲ (ص ۱۱۹-۱۴۱)، ایضاً ۵۴۷۰ (ص ۱۲۳-۱۵۰)، ایضاً ۵۶۲۷ (ص ۱-۳۶، نک، وایدا ۷۱۹) ۶۰. شرح بر «کتاب عيوب النفس» از محمد بن علی الخَروبی الصفاوسی (ف. ۹۶۳ هـ/۱۵۵۶)، نک، بروکلیمان، ذیل ۷۰۱/۲، پاریس ۴۹۵۳ (ص ۲-۱۵۷، ۱۱۲۷ هـ)، تونس، زیتونیه ۳/۲۳۹، ش ۲/۱۷۰۷ (۱۱۹۹ هـ، نک، وایدا ۷۱۹).
- ۶- «رساله الملامتیه» برلين ۳۳۸۸^{۶۱} (ص ۴۷ ب - ۵۸ الف، نسخه عکس، دانشگاه قاهره ۲۰۷۴۵، ۲۰۹۳)، قاهره ۲، ۲۶۷/۱، مجموع ۱۷۸ (ص ۶۷-۸۳ تحت عنوان «اصول الملامتیه». - نسخه‌هائی که بروکلیمان به آن دسترسی نداشته است: رشید ۷/۴۵۳ (ص ۱۲۰ الف - ۱۲۸ الف، ۹۹۹ هـ تحت عنوان «رساله فی بیان اهل الملامه» موزه بریتانیا، مخطوطات شرقی ۱/۷۵۵۵ (ص ۱-۶، ۱۰۴۵ هـ)، واتیکان، وایدا ۱/۲۶۱ (ص ۲-۱۶، قرن ۱۰ هـ)، ملخصی از آن، تهران، کتابخانه دانشکده ادبیات ش. د ۵۰، نک، فهرست ۳۶۴. ترجمه آلمانی رساله از هارتمن

Hartmann, *Islam* 8/157-204. طبع ابوالعلاء عقیفی، جزء اول در: مجله دانشکده ادبیات فاروق

۱، اسکندریه ۱۹۴۳، نشر کامل، قاهره ۱۹۴۵، نک.، *F. Meier, Oriens* 1/1948/373-76.

۷- «درجات المعاملات» شرح و معنی تعدادی لغات است که در کتابهای فقهی و بخصوص صوفیه مکرر استفاده می‌شود، برلین ۳۴۵۳ (۷۴ ب - ۷۹ ب).

۸- «آداب الصحبة و حسن العشرة، برلین ۵۵۸۴ (ص ۷۶-۹۰)، ایضاً ۵۵۸۵ (۸۵۱)، ص ۳۷-۴۷)، پترزبورگ ۲۳۸ (ص ۲۴-۳۵)، لایپزیک ۱/۸۸۸ (ص ۱ الف - ۱۸ ب)، اسکوریال ۲/۱۷۸۹ (ص ۶۲ الف - ۸۹، قرن ۸ هـ)، فاتح ۲/۴۰۸۲ (ص ۷۷۶ هـ)، شهید علی ۲/۱۱۱۴ (ص ۵۳ الف - ۸۴ ب، قرن ۷ هـ)، اسکندریه، بلدییه ۳۸۰۰ ج (۳۵ ورق، نک.، فهرس معهد المخطوطات العربیه ۱/۱۴۲)، لندبرگ، بریل ۶۱۸ (۲۵ ورق، نک.، فورهوف ۲۵۳). نسخه‌هایی که بروکلیمان به آن دسترسی نداشته است: لاله لی ۲/۱۵۱۶ (ص ۸۸ الف - ۱۱۱ ب، قرن ۱۲ هـ)،

اسکندریه، جامع شیخ ۱۸۶ (۱۹ ورق، قرن ۷ هـ، نک.، فهرس معهد المخطوطات العربیه ۱/۱۴۲)، ظاهریه، مجموع ۵/۱۰۷ (ص ۱۲۷ الف - ۱۵۳ ب، قرن ۷ هـ)، پاریس ۱۱۷۶ (ص ۱۴۶-۱۵۲، قرن ۱۰ هـ تحت عنوان «نهایه الرغیه»، نک.، وایدا ۵۲۷)، نسخه دیگری از آن در یافا، طبع م.ژ. کیستر (*M.J.Kister*) بیت المقدس ۱۹۵۴، نک.، *M. Smith, BSOAS* 19/1957/177-79.

۹- «آداب الفقر و الشرائطه» فاتح ۲۶۵۰ (ص ۶۰ ب - ۶۲ ب، قرن ۱۱ هـ).

۱۰- «الفرق بین علم الشریعة و الحقیقة» ایا صوفیه ۴۱۲۸ (ص ۱۳۸ الف ۱۴۱ الف، قرن ۷ هـ، نک.، *Ritter, Oriens* 3/52) و نیز فهرس معهد المخطوطات العربیه ۱/۱۷۴).

۱۱- «مسألة درجات الصالحین» فاتح ۳/۲۶۵۰ (ص ۵۹ الف - ۶۸ ب، قرن ۹ هـ، نک.، *Ritter, Oriens* 7/399).

۱۲- «غلطات الصوفیه» قاهره ۲، ۲۶۷/۱، مجموعه ۱۷۸ (ص ۳۳ ب - ۸۰ الف، قرن ۱۱ هـ)، قونیه، یوسف آغا ۴۸۶۲/۵۶۰۶ (۶۱۷ هـ)، رشید ۸/۴۵۳ (تحت عنوان: غرائب العلوم الصوفیه، ص ۱۲۵-۱۲۸ الف، ۹۹۹ هـ)، نک.، ۶۴

Arberry, Did Sulami plagiarize Sarrag, JRAS 1937/461-65.

۱۳- «بیان زکَل الفقراء و مواجب^{۶۵} آدابهم» فاتح ۴/۲۶۵۰ (ص ۷۷ الف - ۹۹ ب، قرن ۹ هـ).

۱۴- «کتاب الفتوة» ایا صوفیه ۲۴۰۹ (ص ۷۸ الف - ۹۹ ب، قرن ۸ هـ، نک.، فهرس معهد المخطوطات العربیه ۱/۱۸۲)، طبع تشرن:

F. Tüschner, Studia Orientalia, J. Perdersen Septagenario Havniae 1953, 340-351.

۱۵- «سلوک العارفين» تیمور، تصوف ۷۴ (ص ۱۷-۳۰).

۱۶- «مقدمة فی التصوف» (= بروکلیمان، اصل ۲۱۹ ش ۱۷) اسکندریه، بلدییه ۲۸۲۲ د (۱۶

ورق، ۱۰۸۲ هـ، نک.، فهرس معهد المخطوطات العربیه ۱/۱۹۳).

- ۱۷- تألیفی که بروکلیمان به آن دسترسی نداشته است: «بیان احوال صوفیه» لاله لی ۱۵۱۶ (ص ۱۱۲ الف - ۱۱۸ ب، قرن ۱۲ هـ).
- ۱۸- تهذیب کتاب «ناسخ و المنسوخ فی القرآن» اثر ابن شهاب الزهری، نک.، متن آلمانی کتاب حاضر ج ۱، ص ۲۸۳.
- ۱۹- «الاربعون (فی اخلاق) الصوفیه» محمد بخاری ۶/۳۱۸ (ص ۶۱-۶۵، ۶۹۰ هـ)، چستریتی ۳۳۶۲ تحت عنوان «اربعون فی التصوف» (ص ۱۲۲-۱۲۸، ۸۶۷ هـ)، ظاهریه مجموع ۱۲۴ (ص ۲ الف - ۹ ب، قرن ۷ هـ)، طبع حیدرآباد (؟).
- ۲۰- «مسائل وردت من مکه» قاهره، طلعت مجموع ۶۸۱ (ص ۳۲۲ الف - ۳۲۵ الف، قرن ۱۱ هـ).
- ۲۱- «وصیه» قاهره، ذیل ۱۹۹/۳، ش ۲۱۵۰۴ ب (ص ۱۷-۲۲).
- ۲۲- «آداب الصوفیه» تونک، سعیدیه، تصوف ۲۳۵ (۱۷۳) ورق، قرن ۸ هـ، شریبه، نورالدین، مقدمه بر طبقات الصوفیه).
- ۲۳- «کتاب السماع» کوپرلی ۷/۱۶۳۱ (ص ۱۳۱ الف - ۱۳۸ الف، ۵۶۳ هـ).
- ۲۴- «حدیث (یا جزء) السلمی» کوپرلی ۶/۱۵۸۴ (ص ۴۶ الف - ۴۸ ب، قرن ۸ هـ)، چستریتی ۳۴۹۵ (ص ۴۶-۵۴، سال ۷۳۸ هـ).
- ۲۵- «سؤالات للدارقطنی عن احوال المشایخ و الرواة» که سلمی آن را گردآوری کرده است، سرای احمد ۳، ۱۴/۶۲۴ (ص ۱۵۷-۱۷۲، ۷۲۸ هـ)، نک.، فهرس معهد المخطوطات العربیه ۸۲/۱).
- ۲۶- «مقامات الاولیاء» که از منابع محیی الدین بن عربی در «محاضرات الابرار» است، نک.، شریبه، مقدمه بر طبقات الصوفیه، ص ۴۱.
- ۲۷- «الرد علی اهل الکلام» تلخیص این رساله از عبدالرحمن بن الحسن ابو الفضل الرازی المُرّی (ف. ۴۵۴ هـ/۱۰۶۲ م.، نک.، ابن جزری، غایة النهایة ۳۶۱/۱-۳۶۳)، ظاهریه، مجموع ۳۵ (ص ۱۹۵ الف - ۱۹۹ الف، ۵۱۱ هـ).

۵۴- (= بروکلیمان، ذیل ۳۶۲/۱) ابو سعد احمد بن محمد بن احمد بن عبدالله بن حَفْض الانصاری المالینی اصلیت وی از هرات و صوفی و محدث بود. وی در سفرهای طولانی خود محضر استادان بزرگ زمان را درک کرد، آثار آنان را استنساخ و خود نیز کتابهای متعددی تألیف نمود. المالینی در سال ۴۱۲ هـ/۱۰۲۲ در مصر فوت شد.

مراجع:

خطیب بغدادی، تاریخ بغداد ۳۷۱/۴-۳۷۲؛ ابن عساکر، تهذیب ۴۴۵/۱-۴۴۶؛ ذهبی، تذکرة الحفاظ ۱۰۷۱-۱۰۷۲؛ سبکی، طبقات الشافعیة ۲۴/۳؛ ابن عماد، شذرات الذهب ۱۹۵/۳؛

زرکلی، الاعلام ۲۰۳/۱؛ کحاله، معجم المؤلفین ۷۱/۲-۷۲. آثار:

«کتاب الاربعین فی شیوخ الصوفیة» ظاهریه، حدیث ۱/۱۶۴ (ص ۱-۱۹، سماع از ۶۰۹ هـ، ایضاً، تصوف ۱۲۱ (۱-۲۶)، سماع از ۶۱۲ هـ، نک.، العش ۲۷۷-۲۷۸)، ایضاً، مجموع ۲۶ (ص ۱۵۳ الف - ۱۷۲ ب، قرن ۶ هـ)، ۶۴ (ص ۳۲ الف - ۴۹ الف، ۶۲۹ هـ)، نک.، فهرس معهد المخطوطات العربیة ۲، ش ۱۹.

۵۵- ابو محمد مُحرز بن حَلَف بن رَزین بن یَزْزوع صوفی سنی بود و در عهد امیر المعز بن زبیری در مغرب زندگی می‌کرد و در سال ۴۱۳ هـ/۱۰۲۲ م وفات یافت.
مراجع:

مناقب وی، تألیف برادرزاده‌اش، ابو طاهر محمد حسین الفارسی (ف.و. بین سالهای ۴۴۰ هـ/۱۰۴۸ م و ۴۵۰ هـ/۱۰۵۸ م)، طبع رادریس، الجزایر ۱۹۵۹، نک.،
Sourdel, Arabica 8/1961/213-214.

آثار:

«حرز الاقسام» اشعار صوفیانه، برلین ۳۸۹۵ (ص ۱-۸، ۱۲۱۵ هـ)، ۳۸۹۶ (ص ۱-۶۲، حدود ۱۱۰۰ هـ)، لنینگراد، مجموعه روزن ۳/۹۹ (ص ۱۵۶-۱۶۱)، پاریس ۲۷۱۸ (ص ۹۳-۹۹)، ایضاً ۵۶۸۴ (ص ۲۰۰-۲۰۷)، ۶۱۰۴ (ص ۹۱-۹۴، نک.، وایدا ۳۸۱). پیرامون این کتاب «فضائل حرز الاقسام و خواصه» از ابو العباس احمد بن احمد بن محمد البُرُئسی (ف.و. ۸۹۹ هـ/۱۴۹۳ م، نک.، بروکلمان، ذیل ۳۶۰/۲): هافن ص ۴۶، ش ۴/۴۹ (ص ۷۲-۹۶، ۱۱۷۵ هـ)، نک.، بروکلمان، ذیل ۱۰۰۹/۲، ش ۱۲۴.

۵۶- (=بروکلمان، ذیل ۹۴۹/۱، ش ۱۸)، ابو سعید محمد بن علی بن عمرو النقاش الاصفهانی الخلیلی الحنبلی در سفرهای علمی درس محدثان بزرگ را استماع کرد و خود نیز محدثی موثق محسوب می‌شد، بعلاوه او به رشته‌های دیگر علوم علاقمند بود. ذهبی کتاب طبقات الصوفیة و کتاب القضاء وی را می‌شناخته است (نک.، تذکره ۱۰۶۰). ابو سعید نقاش در سن بیش از هشتاد سال در ۴۱۴ هـ/۱۰۲۳ م وفات یافت.
مراجع:

ابو نعیم، اخبار اصبهان ۳۰۸/۲؛ صفدی، وافی بالوفیات ۱۱۹/۴؛ ابن عماد، شذرات الذهب ۲۰۱/۳؛ زرکلی، الاعلام ۱۶۰/۷-۱۶۱، کحاله، معجم المؤلفین ۳۲/۱۱. آثار:

۱- «فنون العجائب» داستان معجزات و حوادث نادره، رئیس الکتاب ۱/۲۳۷ (ص ۱-۷۷،

- ۶۱۷ هـ، نک.، *Weisweiler 147* - نسخه‌هایی که بروکلیمان به آن دسترسی نداشته است: قاهره، حدیث ۱۶۸۷ (۱۶۳ ورق، ۱۳۵۵ هـ)، نک.، قاهره ذیل ۱۸۸/۲.
- ۲- «فوائد العراقيين» (تألیفی که بروکلیمان به آن دسترسی نداشته است)، قاهره ۲، ۱۰۷/۱، حدیث ۱۵۵۸ (۲۰ ورق در یک مجلد، نک.، قاهره، ذیل ۲۱۵/۱).
- ۳- «الامالی» ظاهریه، مجموع ۲۰ (ص ۴۰ الف - ۲۵ الف، قرن ۶ هـ).

۵۷- *ابوالحسن علی بن عبدالله بن جَهْضَم الهمدانی* در مکه زندگی می‌کرد و بزرگ صوفیه شهر بود. او در ۴۱۴ هـ/۱۰۲۳ م فوت شد.

مراجع:

ذهبی، تذکره الحفاظ ۱۰۵۷؛ ابن حجر، لسان المیزان ۲۳۸/۴؛ ابن کثیر، البدایة والنهاية ۱۶/۱۲؛ ابن عماد، شذرات الذهب ۳/۲۰۰-۲۰۱؛ کحاله، معجم المؤلفين ۱۳۴/۷.

آثار:

«اخبار الصالحين و حکایاتهم» = «بهجة الاسرار و لوامع الانوار» ظاهریه، مجموع ۴/۶۶ (۶ بخش، ص ۶۶ الف - ۹۱ ب، قرن ۶ هـ)، برخی از قسمتهای کتاب در مناقب الابرار تألیف ابن خمیس الموصلی (فو. ۵۵۲ هـ/۱۱۵۷ م، نک.، بروکلیمان، ۴۳۴/۱).

۵۸- *ابو منصور مُعَمَّر بن احمد بن محمد بن زیاد الاصفهانی* بزرگ صوفیان اصفهان بود. او از طبرانی محدث روایت نقل می‌کرد. معمر بن احمد در سال ۴۱۸ هـ/۱۰۲۷ م فوت شد.

مراجع:

ابن عماد، شذرات الذهب ۳/۲۱۱.

آثار:

«رسالة فی التصوف» چستریتی ۳۶۸۲ (ص ۸۶-۸۸ الف، ۸۰۷ هـ).

۵۹- *ابو محمد عبدالله بن عبدالرحمن بن عثمان بن سعید بن دُنَّيْن الصَّفَدِي* از اهالی طلیطله بود، نزد پدرش تحصیل کرد و در سال ۳۸۱ هـ به مشرق عزیمت نمود، تا در مکه و بغداد نزد اساتید متعددی تحصیل کند، سپس از طریق قیروان به موطن خود بازگشت، شهرت زیادی کسب نمود و شاگردان از نواحی دور به آنجا می‌آمدند تا درس او را گوش فرا دهند. صفدی در ۴۲۴ هـ/۱۰۳۳ م فوت شد.

مراجع:

ابن بشکوال، الصلة ش ۵۸۵.

آثار:

«کتاب الامریاداء الفرائض و اجتناب المحارم» گارت ۱/۲۰۵۳، نک، بروکلیمان، اصل ۹۷۲/۲.

۶۰- ابو القاسم حسین بن جعفر بن محمد الوزان الواعظ احتمالاً در قرن ۵/۱۱ م می زیسته است.

آثار:

«کتاب ادب المرید» قسطمونی ۲۷۱۳ (۲۳۳ ب - ۲۶۹ ب، ۶۱۵ هـ).

۶۱- ابوالعباس احمد البقال احتمالاً در اوایل قرن پنجم هجری هنوز زندگی می کرده است. از آثار او «مختصر علوم العارفين لإرشاد السالكين» قسطمونی ۳۳۸۹ (حدود ۱۱۰ ورق، قرن ۵ هـ).

۶۲- ابو عبدالله احمد بن عبدالله الدانی احتمالاً در ربع اول قرن ۵/۱۱ م می زیست. از آثار او «منازل المحبة» که در روایات ابو محمد عبدالعزیز بن احمد بن محمد الکتانی مضبوط است (۳۸۹ هـ/۹۹۸ م - ۴۶۶ هـ/۱۰۷۴ م، نک، کحاله ۲۴۲/۵)، شهید علی ۱۴۲۱ (۱۹ ورق، ۵۶۶ هـ نک، فهرس معهد المخطوطات العربيه ۱/۱۸۵، ۵۳۳)، برلین غربی ۲۴/۱۸۲۵، نک، بروکلیمان، ذیل ۱۰۱۳/۲.

۶۳- ابویغلی در قرن ۵/۱۱ م می زیست، از آثار او «رسالة فی الغیب» چستریتی (ص ۸۱ ب - ۸۹ الف، قرن ۵ هـ).

پانوشته‌ها:

۱. برای مثال، نک، گلدتسیهر، مدارکی درباره تاریخ تکوین تصوف در: مجله شرق‌شناسی وین ۱۸۹۹/۱۳ / ص ۱۳۵؛ همین مؤلف، درس‌های درباره اسلام هایدلبرگ ۱۹۱۰، ص ۲۱۳۹. ال. ما سینیون در، دائره‌المعارف اسلام ۴ / ۷۳۹-۷۴۰.
۲. ریتر، در مطالعاتش راجع به تاریخ زهد در اسلام در: مجله اسلام ۱۹۳۳/۲۱، ۳۸۳-۱.
۳. نک، مرجع سابق ۹-۷.
۴. ایضاً ریتر: مجله اسلام ۱۹۳۳/۲۱، ص ۱۲.
۵. مرجع سابق، ص ۱۳.
۶. مرجع سابق، ص ۱۳.
۷. ریتر، مرجع سابق، ص ۶۵-۶۴.
۸. ابونعیم حلیه ۲ / ۹۸۷۹، ۱۰۲-۱۶۱.
۹. بخصوص نزد ابونعیم در منبع سابق الذکر. بعلاوه، ظاهراً روایان متعددی آراء هشت تن منتقدین صوفی را گردآوری کرده‌اند. از میان آنها مجموعه ابن ابی حاتم رازی (وفات ۳۲۷ هـ / ۹۳۸م) تحت عنوان «زهد الثمانیه من التابعین» موجود است نک. کتاب حاضر، فصل حدیث ص ۱۷۹.
۱۰. ابونعیم، حلیه ۲/۱۲۲.
۱۱. ابن حجر، تهذیب ۱۰/۱۱۱.
۱۲. عقیده بروکلیمان درباره این که سالمی به اسحاق القرمانی استناد می‌کرد، باید تصحیح شود. وی به ابواسحاق کرمانی (قرن ۴ هجری) استناد کرده است.
۱۳. نک، جامع معمرین راشد در مجله دانشکده ادبیات دارالفنون استانبول ۱۹۵۵/۱۲ ص ۱۳۲، ۱۳۳، ۱۳۴.
۱۴. فهرست طوسی چاپ کلکته ص ۶۷-۶۶.
۱۵. نسخه مذکور نزد بروکلیمان: قاهره ۲، ۳۱۳ تصوف ۸۴ (۱۷۴ ورق، ۵۸۱ هـ) باید حذف شود. در این فهرست از نویسندگانی گمنام «کتاب الرعايه في تحصيل المقامات المذكوره في كتاب الله من مقامات اليقين» ذکر شده است. این نسخه با «الحمد لله الذي تقرد قبل وجود اللغات» شروع می‌شود.
۱۶. نسخه قاهره ۲/۳۷۰/۱ مذکور نزد بروکلیمان باید حذف شود.
۱۷. الف) این کتاب هنوز چاپ نشده است، این مطلب در بروکلیمان تصحیح گردد.
- ب) «المحاسبات» مذکور نزد بروکلیمان باید حذف گردد.
۱۸. رقم مذکور نزد بروکلیمان باید تصحیح شود.
۱۹. نسخه قاهره، تصوف ۸۳، مذکور نزد بروکلیمان باید حذف شود.
۲۰. ملاحظات: الف - کتاب اخلاق مذکور نزد بروکلیمان تحت شماره ۱۷ باید حذف شود. ب - نسخه‌های مذکور نزد بروکلیمان با شماره‌های ۲، ۱۴، ۱۸، ۱۹ در قاهره سواد نسخه‌های کتابخانه دیوان هند ش ۴۶۴۶ در لندن است.
۲۱. آنچه در بروکلیمان ذکر شده است، تصحیح شود.

۲۲. ملاحظات: الف - جزئیات دقیقتری از رساله در خصوص کیمیا، نسخه موجود در کتابخانه آصفیه ۳، ۱۴۱۶، کیمیا ۲۴ نمی‌دانم. ب - ؟ نسخه موزه بریتانیا ۱۲۱۴۹.
۲۳. ناصر خسرو، سفرنامه، ترجمه شیفر (Schfer, 7n3)، نزد بروکلیمان باید تصحیح گردد.
۲۴. «رسالة الی یوسف بن الحسین الرازی» مذکور نزد بروکلیمان، ذیل، ش ۴ باید حذف شود، شخص نامبرده خود مؤلف رساله است.
۲۵. آنچه در بروکلیمان ذکر شده است تصحیح شود.
۲۶. ماسینیون، بدون اطلاعات بیشتر.
۲۷. نزد بروکلیمان: «براساس نسخه خطی استانبول» باید تصحیح گردد.
۲۸. مطلب مضبوط در بروکلیمان تصحیح شود.
۲۹. نسخه قاهره مذکور نزد بروکلیمان باید حذف گردد.
۳۰. عاشر، مذکور نزد بروکلیمان صحیح نیست.
۳۱. مطالب مذکور نزد بروکلیمان در اصل و ذیل تصحیح شود.
۳۲. عاشر مذکور نزد بروکلیمان صحیح نیست.
۳۳. «اختیارات» چنانکه بروکلیمان ذکر می‌کند، درست نیست.
۳۴. عاشر افندی مذکور نزد بروکلیمان درست نیست.
۳۵. الف - بعلاوه هجویری در کشف المحجوب رسالات ذیل را نام می‌برد: «ادب المریدین» (نک، بروکلیمان ش ۸، عثمان یحیی ش ۲)، «عذاب القبر» (بروکلیمان ش ۱۰، عثمان یحیی ش ۸)، «النهی» (بروکلیمان ش ۱۴، عثمان یحیی ش ۸۹)، «تفسیر» (بروکلیمان ش ۱۵، عثمان یحیی ش ۱۰۰)، «تاریخ المشایخ» یا «طبقات الصوفیة»، نک، بروکلیمان، ۱۶، ۱۰۴. ب - رسالات مذکور نزد بروکلیمان ش ۳۰ باید حذف شود. ج - شعر فارسی مذکور در بروکلیمان ش ۳۱ باید حذف شود. ایضاً وین ۶۰۵/۱، ش ۶۴۰ (ص ۳۲-۳۶) رساله «نوادیر اصول العرفان و ظواهر فروع الايقان من حدیقة معارف العارف بالله العلیم الواقف ... الخ، به احتمال زیاد به وسیله یکی از پیروان ترمذی گردآوری شده است.
۳۶. کتاب «الکبائر و الصغائر» مذکور نزد بروکلیمان باید حذف شود، و او با ابی الحسن علی بن الحسین الواسطی (ف. ۷۳۳ / ۱۳۳۳م) اشتباه شده است، نک، بروکلیمان، تاریخ ج ۲، ۱۶۶.
۳۷. «کتاب القبل و المعانقة و المصافحة» رامپور ۳۵۷/۱، ۳۶۱ مذکور نزد بروکلیمان نتوانستم در جلد او فهرست بیابم.
۳۸. این کتاب را بروکلیمان سهواً به ابن اعرابی نحوی منسوب کرده است (نک ذیل ۱، ص ۱۸۰).
۳۹. بروکلیمان، ذیل ۱۵۹/۱ این کتاب را به اشتباه به احمد بن ابی خلف شیرازی منسوب می‌دارد.
۴۰. ارقام مذکور نزد بروکلیمان باید تصحیح شود.
۴۱. ارقام مذکور نزد بروکلیمان باید تصحیح شود.
۴۲. ارقام مذکور نزد بروکلیمان باید تصحیح شود.
۴۳. ارقام مذکور نزد بروکلیمان باید تصحیح شود.

۴۴. در بروکلیمان ذیل رقم ۲ «مختصر حکم ابن سمعون» از ابوالحسن قزوینی (علی بن عمر الحرّبی، فو. ۴۶۲ هـ / ۱۰۷۰ م) باید حذف گردد، نک.، ابن عماد، شذرات ۲۶۸/۳؛ ابن ابی یعلی، طبقات الحنابلة ۱۵۵/۲-۱۵۹.
۴۵. سوسی درست نیست.
۴۶. رقم مذکور نزد بروکلیمان باید تصحیح شود.
۴۷. قاضی عسکر مذکور نزد بروکلیمان درست نیست.
۴۸. مطلب مذکور نزد بروکلیمان باید تصحیح گردد.
۴۹. فیض الله ۵۲، بنی ۲۴۷ مذکور نزد بروکلیمان باید حذف شود.
۵۰. سلیم آغا ۲۶۸ مذکور نزد بروکلیمان باید حذف گردد.
۵۱. ابوسعید مذکور نزد بروکلیمان درست نیست.
۵۲. ؟: با اطلاعات موجود در فهرستها نمی‌توان بدرستی دانست که تألیف موجود ملخصی از اصل کتاب هشت جلدی بوده است. اظهار نظر مکرر الوارت (Ahlwaedt)، زیبولد (Seybold) و بروکلیمان (Brockelmann) به استناد مطالب حاجی خلیفه است و اطلاعات وی نیز بر اظهارات سخاوی متکی است.
۵۳. رقم مذکور نزد بروکلیمان باید تصحیح شود.
۵۴. قاضی عسکر مذکور نزد بروکلیمان درست نیست.
۵۵. داماد ابراهیم ۱۱۵ مذکور نزد بروکلیمان باید حذف شود.
۵۶. نسخه نورعثمانیه ش ۳۱۹ (علیرغم آنچه ریتر بیان می‌کند، Oriens 7/396) و نسخه عاشر یا رئیس‌الکتاب ش ۶۷۷، حدود سال ۱۱۵۷ هـ مذکور نزد بروکلیمان باید حذف شوند.
۵۷. در فهرست ثبت نشده است.
۵۸. شماره ۳۰۰۱ مذکور نزد بروکلیمان باید درست نیست.
۵۹. کتاب «بیان احوال...» مذکور نزد بروکلیمان اثر دیگری غیر از جوامع آداب الصوفیه است، نک.، سلمی مرجع سابق ش ۱۷.
۵۶. نسخه موزه بریتانیا ۱۵۷/۸ مذکور نزد بروکلیمان باید حذف شود.
۶۱. شماره ۳۳۸۰ مذکور نزد بروکلیمان درست نیست.
۶۲. شماره ۴۰۸۳ مذکور نزد بروکلیمان درست نیست.
۶۳. شماره ۲۶۵۳ مذکور نزد بروکلیمان درست نیست.
۶۴. در واقع سلمی در کتاب خود للمع به آثار سراج دستبرد زده است، بلکه هر دو از یک کتاب واحد متعلق به ابوعلی الروذباری استفاده کرده‌اند.
۶۵. کلمه مناقب در عنوان درست نیست.
۶۶. بروکلیمان ذیل ش ۱۶ «اصول ملامتیه» با رساله ش ۶ همسان است. بعلاوه اظهارات بروکلیمان در این باره که یک سواد از این اثر در تیموریه، تصوف ۲۳۷ موجود است، باید حذف گردد.